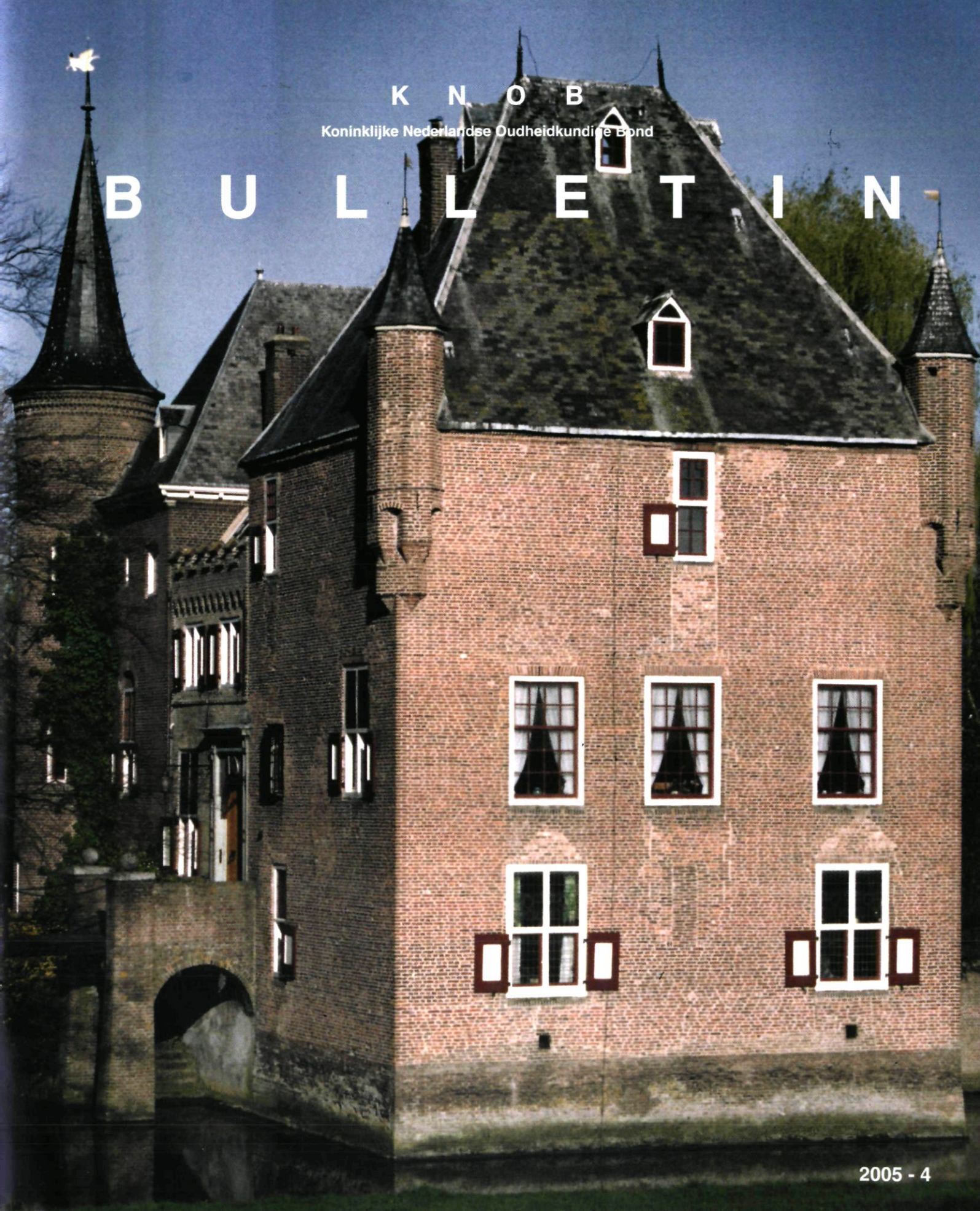

K N O B
Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899

Bulletin

Tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de
Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor
het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

prof. dr. M. Bock,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. R. Dettingmeijer (eindredacteur),
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
prof. dr. M.C. Kuipers,
prof. dr. K.A. Ottenheim,
drs. H. Sarfatij,
dr. F.H. Schmidt,
prof. dr. D.J. de Vries (hoofredacteur).

Kopij voor het Bulletin

Gaarne t.a.v. prof. dr. D.J. de Vries
RDMZ, Postbus 1001, 3700 BA Zeist

Summaries

mw. drs. U. Yland

Abonnementen

Mw. J.A. van den Berg
Bureau KNOB, Herengracht 474
1017 CA Amsterdam
tel. 020-4212497, fax 020-4213029
E-mail: info@knob.nl
Web-site: www.knob.nl
Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar € 7
Abonnement en lidmaatschap KNOB: € 40;
€ 12 (tot 27 jr) en € 25 (65+);
€ 65 (instelling etc.).
Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

KNOB

mr. C.J.D. Waal (voorzitter), jhr. ir. D.L. Six (vice-voorzitter),
drs. F.M. Fox (secretaris), P.A. Vriens (penningmeester), drs.
J.P.C.A. Hendriks, drs. C.J. van der Peet, mw. J.E. Oldenburger,
ir. D.G. de Hoog, drs. D.P. Hallewas, ir. L.B. Wevers (leden).

Druk en Lay-out

Walburg Grafische Diensten
Postbus 470, 7200 AL Zutphen
tel. 0575-582 950
ISSN 0166-0470

INHOUD

Toelichting op het themanummer kastelen en landhuizen (Dirk J. de Vries)	93
Taco Hermans en Edwin Orsel Het kasteel Onsenoort	94
Taco Hermans, Edwin Orsel en Elly van Soelen Het Slot Well of het Huis van Malsen	104
R. Meischke en H.J. Zantkuijl De wederopbouw van kastelen en buitenhuizen na circa 1600; met centraal het Huis te Capelle bij Rotterdam	117
Publicaties J. Vredenberg. 'Trotse Kastelen & Lichtende Hallen'. Architectuur van elektriciteitsbedrijven in Nederland tot 1960 (recensie Kasper van Ommen)	133
Wim Denslagen (red.) Gouda. (Recensie Joop de Jong)	133
KNOB Studiedag Trompenburg, 's-Graveland (G.W. van Herwaarden)	135
Summaries	135
Auteurs	136

Afbeeldingen omslag:

Voorzijde: Slot Well (foto Taco Hermans)

*Achterzijde: Voorplein van Huis te Capelle bij Rotterdam in 1737
(I. Kortebrant)*

BULLETIN KNOB

Jaargang 104, 2005, nummer 4

Toelichting op het themanummer kastelen en landhuizen

In het kader van het samenwerkingsverband 'Platform de Mariaplaats' vindt op 16 september de landelijke studiedag plaats in Leiden. De Universiteit Leiden is zo vriendelijk geweest de benodigde ruimten ter beschikking te stellen. Bijzonderheid van de locatie Leiden is de aanwezigheid van twee vroege kastelen in de binnenstad die tijdens de middagexcursie bezocht zullen worden. De bekendste en vermoedelijk oudste is de ronde burcht die in het verleden bij herhaling onderzocht is. Minder bekend wellicht is de andere 'burcht', het zogenoemde Gravensteen, sinds 1463 een stedelijke gevangenis met diverse uitbreidingen in de 17de eeuw. Daarvoor en in de eerste aanleg gaat het echter om een vrijstaande toren, opgetrokken uit zeer forse bakstenen, daarop staat een geleiding met een tufstenen mantel en tenslotte een verhoging in kleine bakstenen uit 1464. Van deze laatste fase zijn de rekeningen bewaard en getranscribeerd door drs. J. Dröge (te raadplegen op www.janvanhout.nl, Vestmeesters Rekeningen).

Ter ondersteuning van de activiteiten van de Nederlandse Kastelen Stichting leek het passend aandacht te besteden aan het onderwerp kastelen en daarover ook een themanummer te presenteren. Twee artikelen in dit nummer zijn mede geschreven door ir. Edwin Orsel die sinds enkele jaren als bouwhistoricus actief is voor de gemeente Leiden maar tevens een bijzondere belangstelling heeft voor kastelen. De tweede auteur van die bijdragen is ir. Taco Hermans, werkzaam bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg maar ook bezig met een studie over woontorens, waarvan die te Onsenoort en Well in aanleg voorbeelden zijn.

De redactie is blij met het initiatief van prof. Meischke en dr. Zantkuijl om gezamenlijk het onderzoek naar het inmiddels verdwenen Huis te Capelle bij Rotterdam te heropenen. Chronologisch gezien hebben we hier met het jongste kasteel, eigenlijk een buitenplaats te maken. Het gaat om het initiatief van een kapitaalkrachtige Rotterdamse koopman Johan van der Veken die zijn kans schoon zag toen de tijdens de Tachtigjarige Oorlog de vrede op het platteland weer enigszins hersteld was. Daaraan voorafgaand trakteren de auteurs ons echter op een sub-thema, namelijk op de komst van nieuwe dakvormen, die net als de hoofdopzet van het Huis te Capelle, niet los te zien zijn van de renaissance.

Zoals u uit het colofon van het *Bulletin* heeft kunnen opmaken, zijn enkele mutaties in de bestuursamenstelling doorgevoerd. Tijdens de jaarvergadering van de KNOB te 's-Graveland (zie achterin het verslag van deze bijeenkomst) traden de heren drs. C.W.M. Hendriks en mr. G.W. van Herwaarden statutair af. Hun terugtreden was al eerder bekendgemaakt maar zij voelden zich tot dit moment verplicht om de organi-

satie draaiende te houden. Beide heren hebben een achtergrond bij het ministerie van OCW en daarmee een enorme ervaring in de culturele sector opgedaan, netwerken ontwikkeld, waarvan de Bond jaren lang profiteerde. Bovenal blijft ons hun energieke inzet bij, of het nu ging om het prompt aanleveren van verslagen, het naadloos organiseren van studiedagen of het poneren van heldere meningen ten aanzien van de omgang met het culturele erfgoed. Bestuur en redactie zijn hen veel dank verschuldigd.

Als opvolger van Van Herwaarden, werd drs. F.M. Fox benoemd tot secretaris van het KNOB bestuur. Frans Fox is directeur van het Belasting & Douane Museum te Rotterdam en heeft ruime ervaring in de museumwereld. Hij studeerde geschiedenis aan de Universiteit Leiden en is reserve-officier bij de Koninklijke Marine. Restauratie architect jhr.ir. Diederik Six heeft de functie van vice-voorzitter aanvaard en zal zich vooral bezig houden met de organisatie van studiedagen.

Sinds 1992 was prof.dr. Aart J.J. Mekking verbonden aan de redactie van het *Bulletin KNOB* en daarnaast vele jaren bestuurslid van de KNOB. Met zijn terugtreden dit jaar, als hoogleraar architectuurgeschiedenis aan de Universiteit Leiden, trekt hij zich ook terug uit de Bond. Zijn kennis van middeleeuwse en mondiale architectuur hebben geleid tot diverse waardevolle artikelen en tot aanscherping en begeleiding van bijdragen door anderen.

Tenslotte mag het aantreden van een nieuwe eindredacteur niet onvermeld blijven: dr. Rob Dettingmeijer, architectuurhistoricus en werkzaam bij het Kunsthistorisch Instituut van de Universiteit Utrecht. Hij is een specialist op het gebied van de 20^e-eeuwse (en moderne) architectuur, maar is ook thuis op het terrein van oudere en jongere stedenbouw en heeft veel ervaring met het begeleiden van onderzoek en publicatie.

Namens de redactie, Dirk J. de Vries

De ronde burcht te Leiden (foto Dorian Kransberg, collectie NKS)

Het kasteel Onsenoort

Taco Hermans en Edwin Orsel¹

Slechts weinigen hebben onderzoek gedaan naar of geschreven over de bouwgeschiedenis van het kasteel Onsenoort te Nieuwkuijk.² Dit in tegenstelling tot de geschiedenis van het kasteel en het ter plaatse gevestigde Cisterciënzerklooster, waarover in ruime mate is gepubliceerd.³ Het kasteel is bij sommigen zelfs onbekend omdat het verscholen ligt achter de kloosterbebouwing waarvan het nu deel uitmaakt en vrijwel alleen zichtbaar is vanuit de kloostertuin.

Als onderdeel van een onderzoek naar woontorens in het algemeen is het kasteel (een woontoren) opgemeten en voor zover dat zonder destructief onderzoek mogelijk was, bouwhistorisch onderzocht. Dit onderzoek heeft zich voornamelijk gericht op de oudere bouwfases van het kasteel.

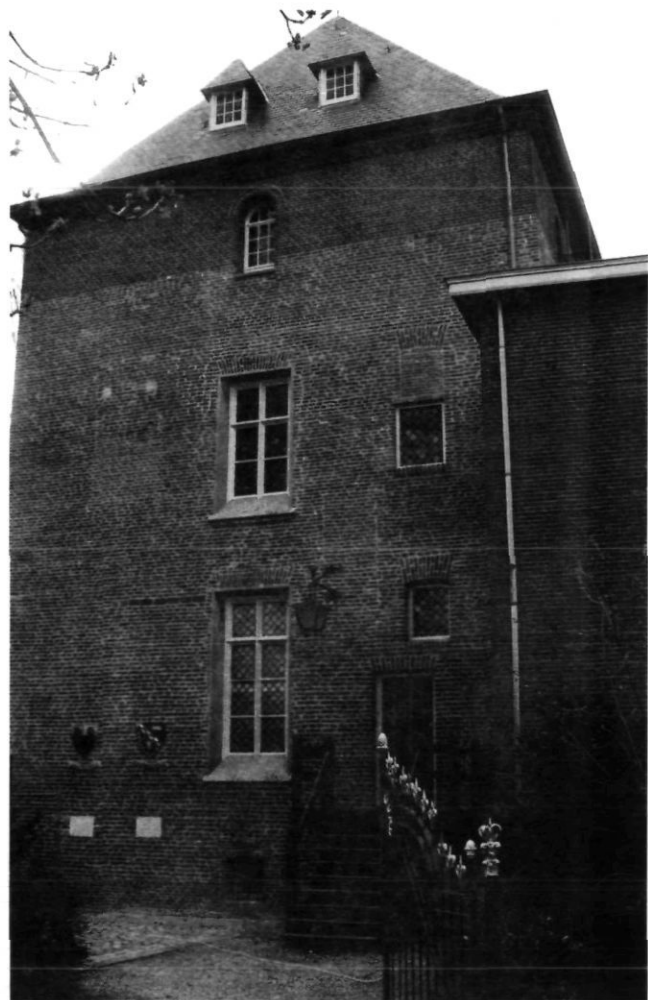
Beknopte geschiedenis

Kasteel Onsenoort lag op de grens tussen Brabant en Holland, waardoor het een grote rol speelde in de grensgeschillen tussen beide gebieden. De naam van het kasteel is misschien terug te voeren op 'oord' aan het 'water' omdat Ons, Onsa (Onis) en Onza waterplaatsen zijn. Soms wordt de naam ook wel gezien als een 'oord' van 'hout', verwijzende naar hons, honts of hondshout, maar deze verklaring ligt minder voor de hand.

De vroegst bekende Heer van Onsenoort is Gerlach de Rovere. Hij wordt in 1243 genoemd als heer van Waalwijk, Drunen, Onsenoort en Vlijmen in een genealogie uit 1266 betreffende de familie Hanegraeff. Daarna is het lange tijd stil. Pas in 1359 komen we Jan van den Plassche tegen, een bastaardzoon van hertog Jan I van Brabant, die in dat jaar het kasteel verkoopt aan Jan Pauluszn van Oudheusden. Hij heeft het niet lang in bezit gehad want in 1368 koopt ridder Rutger van Ouden *de heerlijkheid van Honsorde mit alle hare toebehoerten in hoghen en leghen in naten ende in droeghen met 55 mergen lants, die borch ende die timmeringhe* van jonker Laureyns van den Putte.⁴ Deze Laureyns heeft zelf vermoedelijk niet gewoond op het kasteel, want in het Spechtboek wordt vermeld dat Henri van den Putte *'t goet tot Honsorde met zijn toebehoerten bezat dat zijn broeder [Laurens, aut.] cocht tegen Jan Pauluszn van Oudheusden.*⁵

Het kasteel was een twistpunt tussen de hertogdommen Brabant en Holland. Genoemde Rutger, in 1366 als ridder ver-

meld, draagt het kasteel in 1370 (zondagh na decollatio Johannis, = 1 september) in leen op aan de graaf van Holland: *na voorgaande eijgene opdracht door Hertogh Aelbrecht is verleijdt ten Heusdensche leene met zijn huis tot Honsoorde*

Afb. 1. De noordgevel van het kasteel Onsenoort na de restauratie in 2003 (foto Taco Hermans 2003)

met hogen en lagen gerechte. De andere partij - de Brabanders - kan dit blijkbaar niet waarderen. In 1372 steken de Brabanders onder leiding van Jan van Nederveen het kasteel, namelijk tijdens een geschil tussen Hertog Wenceslaus en zijn vrouw Johanna van Brabant aan de ene zijde en Hertog Albrecht aan de andere, in brand. Noch Rutger, noch zijn zoon Willem heeft het kasteel herbouwd ondanks het feit dat de beide strijdende partijen in augustus 1374 overeen kwamen het grensgeschil voor te leggen aan vijf scheidsrechters.⁶ Zij besloten dat de schade die aan elkaar was toegebracht als vereffend moest worden beschouwd en bepaalden dat Vlijmen en Engelen, waaronder ook Onsenoort, behoorden tot het Land van Heusden, dus tot Holland.

In 1382 wordt Jan Kuyst Arent Dirkszn van Wijck, met het kasteel *met alle gerechtigheden zo hoge als lage* beleend bij opdracht van Willem van Ouden.⁷ Jan is schout te Vlijmen en Albrecht ziet het belang in van deze man op het kasteel. Hij beveelt daarom in 1388 zijn rentmeester Reinier in het Land van Heusden om Jan vier jaar lang 63 oude schilden per jaar uit te keren *tot optimmeringe van het huys ende den toorn de Hontsoord.*⁸ In een ander stuk wordt de rentmeester opgedragen te betalen: *Jan Kuist, onser schout tot Vlijmen, die wij hem te hulpe gegeven hebben om onse huys ende toorn tot Honsoerde mee op te bouwen ende te tymeren alzo als onse lieve ende getrouwe Willem van Cronenburg onse neeve goeddenken sal vier jaer lanck, elk 's jaers drie en zestig oude schilden*⁹ Uit de tekst valt niet op te maken of Willem van Cronenburg nu zijn goedvinden geeft aan de (wijze van) wederopbouw of aan het genoemde bedrag.

Na Jan Kuyst volgen in 1396 Arent I van Wijck (van 1395 tot 1397 drossaard en kastelein van Heusden), in 1430 Arent II, in 1489 Arent III en in hetzelfde jaar Joost van Wijck als leenman. Telkens gaat het bezit over van vader op zoon. Opmerkelijk detail: Joost was getrouwd met Agnes van Nederveen. Of dat een nazaat is van de Jan van Nederveen die het kasteel heeft verwoest is niet duidelijk.

In 1517 volgt Hubrecht van Wijck en ten slotte wordt in 1554 Agnes van Wijck (?-1583) door keizer Karel beleend met *dat huys tot Hontsoerde mit alle gerechten hooge ende lage daer toe behorende.*¹⁰ Zij trouwt met Karel Adriaansz. van Malsen (?-1588?), de latere Heer van Tilburg en Goirle, en daarmee komt het huis in diens familie.

Onsenoort blijft in de familie Van Malsen tot 1672. Karel van Malsen, kleinzoon van Karel en Agnes, overlijdt in dat jaar en zijn aangetrouwde neef Gerard van Poelgeest is erfgenaam. Zijn weduwe Maria gravin van Merode verkoopt het kasteel in 1690 aan Mattheus Hoeuft voor 8350 gulden om de schulden van haar man te kunnen voldoen.¹¹ In 1743 wordt het bezit door de (klein?)zoon Philippus Hoeuft van Oyen verkocht aan Johannes Half-Wassenaer (1706-1782) voor 42.100 gulden.¹² Via het huwelijk van zijn achterkleindochter jkvr. Julia Half-Wassenaer (1807-1892)¹³ in 1833 met jhr.mr. Leopoldus de la Court (1795-1865) komt het kasteel in diens familie. Hun zoon Josephus (1840-1907) verkoopt in 1903 het gehele domein van 105 hectaren.¹⁴ Het kasteel met directe

Afb. 2. De oudst bekende foto van het kasteel uit 1880. Zicht op de noordgevel. Rechts naast het venster op de verdieping een lichtspleet, die zich bevindt in de dichtzetting van een ouder venster (repro Ton Verlaaat)

omgeving wordt gekocht door abt Paulus Maréchal van het Cisterciënzerklooster Ste Marie du Pont-Colbert te Versailles. Maréchal moest Frankrijk ontvluchten omdat hij zich op bevel van Rome niet wenste neer te leggen bij Franse wetgeving uit 1901, waarmee de regering de gehele rechtspositie van de religieuze orden en congregaties wilde regelen. Hij komt via Marteau-Feullen bij Yvoir (B) in Nieuwkwijk terecht met het doel er een tijdelijk klooster voor de paters Cisterciënzer te stichten. Op 14 mei 1904 nemen de Franse paters hun intrek in het kasteel. Het plan was om ooit weer terug te gaan naar Frankrijk. Maréchal is inderdaad, met een aantal paters, weer weggegaan, maar een deel van de paters is achtergebleven. Het kasteel is nog steeds in hun bezit.

In 1993 is de Stichting Honsoirde opgericht. Deze stichting maakt sinds de inwendige restauratie van de toren gebruik van de begane grond voor concerten en lezingen en de verdieping voor tentoonstellingen. De bovenste verdieping wordt gebruikt door de Heemkundekring 'Onsenoort'.

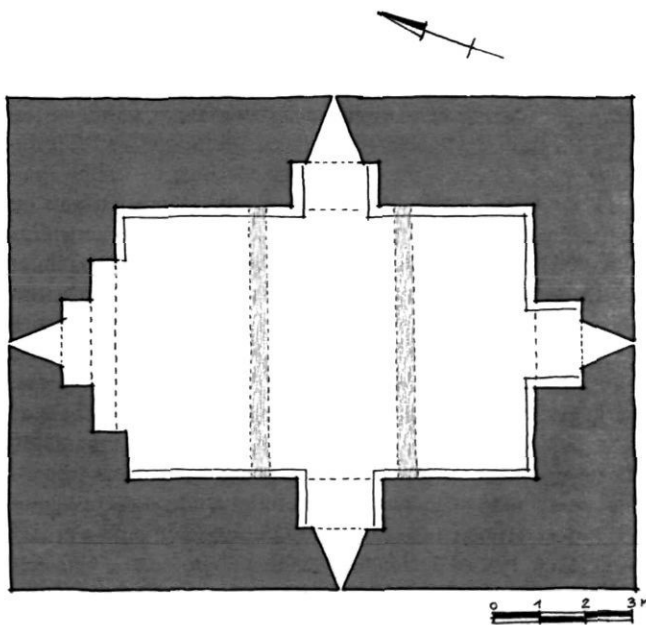
Bouwgeschiedenis¹⁵

De eerste fase, XIII

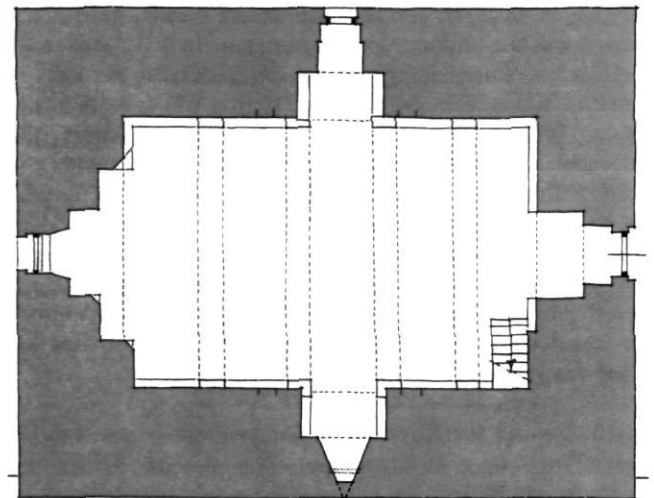
Het is niet bekend hoe het oorspronkelijke, dertiende-eeuwse kasteel er heeft uitgezien. Op grond van de vermelding in 1388 dat *het huys ende den toorn*, waarmee waarschijnlijk één en hetzelfde gebouw wordt aangeduid en niet twee gebouwen, moet worden 'opgetimmerd', mogen we aannemen dat het kasteel de vorm had van een toren, wellicht een woontoren. Helemaal zeker is dit niet want de vermelding kan ook betrekking hebben op de bouw van een nieuw kasteel, dat qua vorm niet overeen hoeft te komen met het dertiende-eeuwse kasteel. Of er zich van het oorspronkelijke kasteel resten bevinden in het huidige gebouw is niet duidelijk, maar vermoedelijk niet. De ruïne is namelijk door de plaatselijke bevolking zestien jaar lang gebruikt als 'steengroeve'. Er zijn nu in ieder geval geen zichtbare resten van aanwezig.

De tweede fase, 1388

In 1388 is door Jan Kuyst een *huys ende den toorn* opgetimmerd, mogelijk op de fundering van de voorganger, maar zeker is dat dus allerminst. Dit nieuwe 'huys' is wat we nu aantreffen, namelijk een woontoren op rechthoekige grondslag met een maat van ongeveer 13,5 × 10,5 meter. De muren hebben op kelderniveau een dikte van 2,5 meter, op de begane grond 2,2 meter. Het baksteenformaat is 26,5/28 × 12,5/13 × 6/7 cm, 10 lagen + voeg = 72/74 cm. Het metselwerk is opgetrokken in strekken- en koppenlagen, met klezoren op de hoeken, zonder dat daar een duidelijk kruis- of staand verband in valt te ontdekken.¹⁶

Afb. 3. Reconstructie van de kelder uit 1388 met balkenzoldering en in iedere zijde een schietspleet. Let op de afwijking tussen de noord- en de zuidzijde (tekening auteurs)

KELDER

Afb. 4. Huidige kelderplattegrond met de overwelling met gordelbogen en daartussen troggewelven, het resultaat van de verbouwing in de tweede helft van de 15de eeuw (tekening auteurs).

Voor zover dat aan het huidige gebouw is af te lezen, heeft de nieuwbouw bestaan uit een kelder, een begane grond en een zolder met waarschijnlijk een overdekte weergang. Deze overdekte weergang bevond zich waarschijnlijk ter hoogte van de huidige eerste verdieping.

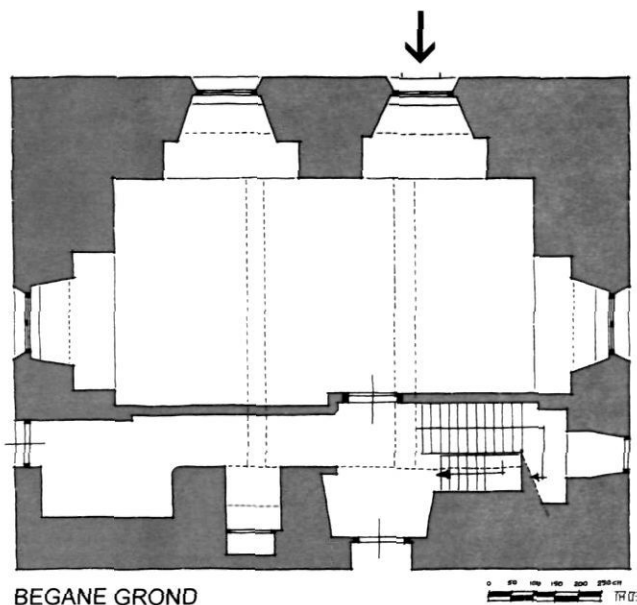
De kelder

De muren van de kelder hadden in oorsprong elk één schietgat in het midden. Hoe de ontsluiting van de kelder was, is niet duidelijk. Sporen van een (muur)trap vanaf de begane grond zijn niet aangetroffen, noch van een toegang vanaf buiten. Wel is er nu aan de zuidzijde een ingang, maar op oudere afbeeldingen is te zien dat zich daar een venster bevond, vermoedelijk een schietgat dat is vergroot zoals dat ook aan de noord- en oostzijde is gebeurd. De wijzigingen in deze gevel ter plaatse van de ingang maken het onmogelijk na te gaan of er zich hier vóór het venster een ingang heeft bevonden in plaats van een schietgat.

Begane grond

De ingang tot de toren bevond zich op de begane grond in de oostgevel, exact op de plaats van het linker venster. Onder het venster is deze ingang als bouwspoor nog waarneembaar met klezoren langs de verticale bouwnaden, wat wijst op een oorspronkelijke opening in het metselwerk. Zelfs de houten onderdorpel is nog aanwezig. De toegang tot het kasteel is in de loop der tijd verplaatst, want op een 17de-eeuwse kaart wordt de ingang in de westgevel aangegeven.

Hoe de begane grond er in de begintijd verder uitzag is niet bekend. Op grond van de aanwezige sporen kunnen we hoogstens een voorzichtige reconstructie maken. De zuid- en noordmuur zullen beide een smal venster in het midden hebben bevat, de oostmuur een smal venster rechts naast de deur ter plaatse van het huidige venster. Ter plaatse van de vensters

Afb. 5. Huidige begane grond. Bij de pijl de oorspronkelijke toegang. Midden onder de toegang die vermoedelijk dateert uit de tweede helft van de 15de eeuw (tekening auteurs)

bevatten de muren een grote spaarboog. In de noordwesthoek bevond zich vermoedelijk een stenen trap. Het muurwerk met de smalle boog in het halletje daar, is vermoedelijk het restant van deze trap. In de westmuur bevonden zich vermoedelijk een privaat, daar waar zich nu een kleine ruimte bevindt, en ten zuiden daarvan een stookplaats, daar waar zich nu een toegang tot het klooster bevindt.

Eerste verdieping

De eerste verdieping was weinig meer dan de ruimte onder de kap. De muren zullen rondom schietgaten hebben bevat, waarvan er nog één over is: in de oostgevel, één meter rechts van het rechter venster. Van andere zijn echter geen sporen bewaard gebleven, hoewel er in de oostgevel links van de vensters een onduidelijk spoor zichtbaar is dat mogelijk bij een schietgat hoort. Het vermoeden dat er zich hier een overdekte weergang heeft bevonden, wordt ingegeven door het feit dat elk spoor van kantelen ontbreekt.

De ruimtes waren overdekt met een balkenplafond van moeren kinderbinten. Op de begane grond zijn de moerbalken nog aanwezig, in de kelder zijn zij verwijderd (zie hierna), de dichtgemetselde gaten geven echter nog aan waar deze balken zich hebben bevonden.

De buitengevels bevatten hier en daar sporen, maar behalve die van de oorspronkelijke toegang en het schietgat zijn zij niet terug te voeren op deze bouwfase. Zo zijn de twee verticale sleuven boven het kelderlicht in de oostgevel geen schietgaten, maar afkomstig van een afdakje daar. De verticale sleuven onder de vensters op de eerste verdieping in dezelfde gevel zijn ook geen schietgaten, maar zijn het restant van een balkon aan deze zijde.

Wat er vanaf 1388 voor die 63 oude schilden per jaar, en dat vier jaar lang, kon worden gedaan is moeilijk te achterhalen. Zeker doordat we niet weten wat Jan er zelf bijlegde en ook doordat we niet weten in hoeverre een ouder kasteel is hergebruikt.

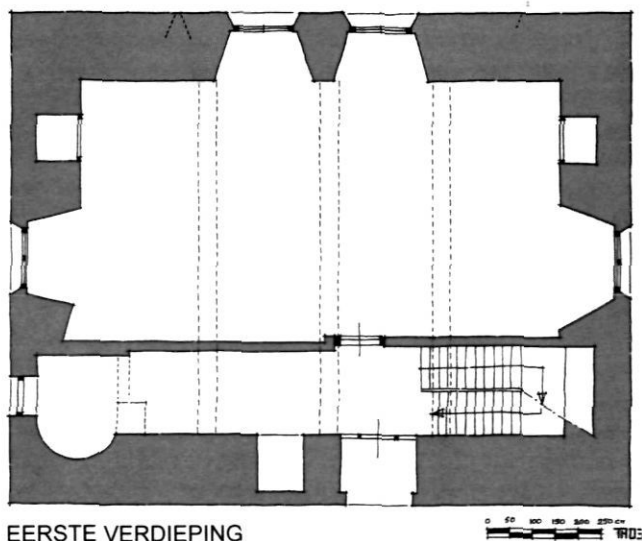
Enige voorbeelden van het kasteel Loevestein ter illustratie: een metselaar verdiende daar in 1374-1375 4 schelling per dag oftewel 1/5 schild.¹⁷ Een timmerman verdiende 5 schellingen per dag evenals een meester metselaar, dus 1/4 schild. Een eiken plank kostte in die tijd 12 schellingen, een beuken plank 9 schellingen, een mud kalk om te metselen 28 schellingen en 1000 bakstenen 3 schellingen.

Voor 63 oude schilden (1260 schellingen) kon men dus bijvoorbeeld 50 eiken planken kopen, 4 mud kalk en 183.000 bakstenen, onvoldoende om een kasteel te bouwen.

De derde fase, XVb

De toren is vermoedelijk in de tweede helft van de 15de eeuw, toen het goed in bezit was van Karel van Malsen, ingrijpend verbouwd. Het baksteenformaat van 24/25 × 10,5/11,5 × 5/5,5 cm, 10 lagen + voeg = 66,5 centimeter, ondersteunt deze datering. De toren kreeg toen een volwaardige eerste verdieping en een zolder. De ophoging tekent zich in het muurwerk duidelijk af ter hoogte van het half van de vensters op de eerste verdieping. Boven de horizontale naad heeft de baksteen een iets afwijkende, meer donkere kleur en ter plaatse van de naad bevindt zich een verstoring in de koppen- en strekkenlagen en in de hoekoplossing met klezoor.

Over de beëindiging van de toren is weinig bekend. Mogelijk was er weer een overdekte weergang (zie hierna). De afbeeldingen van vóór de verhoging van 1904 geven te weinig houvast om daar uitspraken over te doen. Van het kasteel zijn

Afb. 6. Huidige eerste verdieping. Links boven het dichtgezette schietgat uit de eerste fase. De nis in de beide zijgevels is mogelijk een restant van de oorspronkelijke weergang. De ronding in de muur links onder duidt mogelijk op een spiltrap naar de zolder (tekening auteurs).

Afb. 7. De ophoging van de toren in de 15de eeuw tekent zich in het metselwerk af door een iets afwijkende kleur (foto D.B.M. Hermans 2003)

namelijk geen erg oude afbeeldingen bekend. Weliswaar is er een tekening uit het begin van de 18de eeuw van het *kasteel van Honsoirt in 't lant van Heusden*, maar deze tekening van de hand van Jacobus Stellingwerf, *bij wiens topografisch oeuvre de betrouwbaarheid omgekeerd evenredig is met de grootte*, is uitermate onbetrouwbaar.¹⁸ Stellingwerf beeldt dan ook niet Onsenoort af, maar vermoedelijk een kasteel dat aan zijn fantasie is ontsproten, want het kasteel zag er in de 18de eeuw geheel anders uit. Betrouwbare afbeeldingen van de toren dateren pas uit de 19de eeuw, te weten een tekening van L. van Valkenburg van rond 1900 van de zuidwestzijde en een foto uit 1880 van de noordwestzijde.

Bij de verbouwing is in de kelder de balklaag verwijderd en zijn gordelbogen met daartussen troggewelven aangebracht.

Afb. 8. "Kasteel van Honsoirt in 't lant van Heusden", tekening van Jacobus Stellingwerf (Universiteit van Tilburg, collectie Brabant, inv.nr. N35.2/820.11 Onse (1))

Ook hier is er het hiervoor omschreven verschil in baksteenformaat tussen de buitenmuren en de gordelbogen en troggewelven. Of er in deze fase wel een toegang van buiten tot de kelder is gemaakt is niet duidelijk. Ook is nog steeds niet bekend of en zo ja hoe er een verbinding was met de begane grond.

Vermoedelijk zijn er weinig wijzigingen aangebracht op de begane grond.

De eerste verdieping heeft een aantal vensters gekregen. Of er meerdere in elke muur waren is niet bekend. Vermoedelijk in de oostmuur twee en in de noord- en zuidmuur in ieder geval elk één. Of de daar aanwezige nissen vensters zijn geweest is niet bekend. Aan de buitenzijde zijn geen interpreteerbare sporen bewaard gebleven die daar een antwoord op kunnen geven.

In de noordwesthoek zal een spiltrap naar de zolder zijn gemaakt, althans daar lijkt de halfronde vorm in de westmuur op te duiden. Rechts hiervan zal zich een privaat hebben bevonden, enigszins verschoven ten opzichte van het privaat op de begane grond, zodat ze van dezelfde afvoerkoker gebruik konden maken. Dit komt vaker voor.¹⁹

Voor een deel zijn de bouwsporen in de gevels terug te voeren op deze bouwfase. Ze kunnen echter niet alle worden geduid. Zo bevat de noordgevel ter hoogte van de eerste verdieping in het metselwerk een viertal stukken natuursteen links naast het grote venster, telkens twee boven elkaar. Boven één van deze blokken bevindt zich een stuk ijzer, haaks in de muur. Waar het natuursteen en het ijzer voor hebben gediend is niet duidelijk. Vermoed werd consoles ter ondersteuning van een privaat, maar in het metselwerk erboven zijn geen bouwsporen waarneembaar die daar op duiden.

De zuidgevel bevat boven het venster van de eerste verdieping ijzeren haken. Deze bevatten in oorsprong een 18de-eeuwse, vermoedelijk marmeren zonnwijzer, die nog zichtbaar is op oude foto's.

De noordgevel bevat op de eerste verdieping rechts een dichtgezet kloostervenster, het kleine venster vlak boven de deur is vermoedelijk ook het restant van een kloostervenster. Deze twee vensters dateren wellicht ook uit de tweede helft van de 15de eeuw. Schuin rechts boven het kloosterkozijn op de eerste verdieping bevat het metselwerk een verticale, dichtgezette spleet. Dit is vermoedelijk een schietgat behorend bij de weergang van de verhoogde toren. Dit schietgat en het ontbreken van sporen van kantelen doen vermoeden dat er ook na de verhoging geen open weergang is geweest.

Op oude foto's is in de noordgevel nog een smalle verticale spleet rechts naast het grote venster op de eerste verdieping zichtbaar en een op de plek waar zich nu de deur bevindt. Beide lijken op een schietgat. Dit moeten echter lichtspelen zijn geweest die later zijn aangebracht, vermoedelijk om de erachter liggende trap te verlichten. De bovenste spleet bevindt zich namelijk in de dichtzetting van een kloosterkozijn en, hoewel niet duidelijk te zien, lijkt dit ook te gelden voor de onderste spleet.

De smalle verticale spleten vlak onder het nieuwe metselwerk

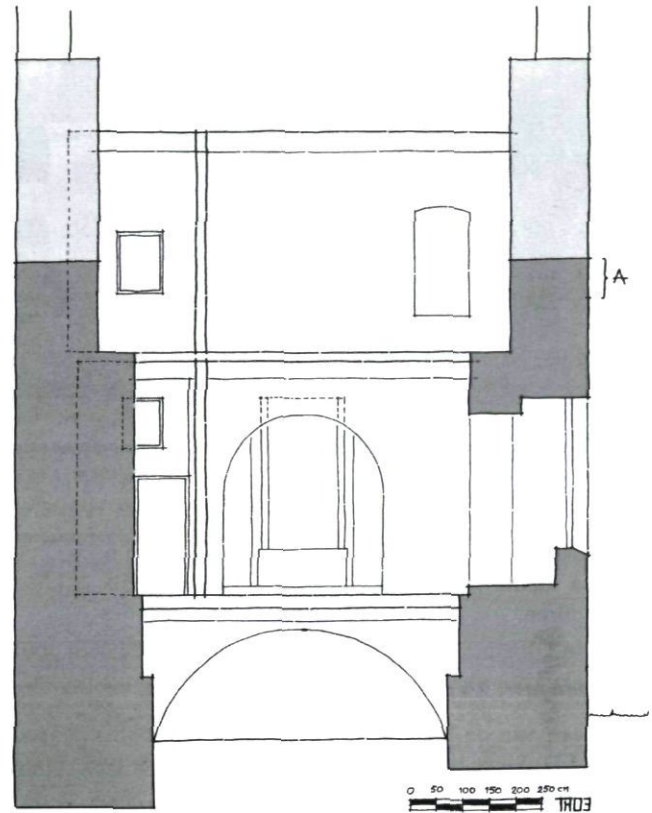

Afb. 9. De toren vanuit het zuidwesten vlak voor de verhoging in 1904. Tekening L. Valkenburg, ca 1900 (Universiteit van Tilburg, collectie Brabant, inv.nr. N35.2/820.11 Onse (3)).

van de ophoging uit 1904 zijn géén licht- of schietspleten. Deze gaten bevatten de klossen waar de goot van de oude kap op rustte.

Het bouwspoor schuin links boven de deur in de noordgevel is vooralsnog niet verklaarbaar, het bevindt zich namelijk ter hoogte van de verdiepingsvloer. Mogelijk is dit een oud venster dat licht gaf aan de trap aldaar.

In de westgevel bevond zich vóór 1904 de hoofdtoegang met daarboven een venster dat qua plaatsing niet strookt met de verdiepingshoogten, het zit te laag. Dit venster lijkt het restant van een ingang of doorgang, aangebracht bij de verhoging van de toren. Als het een ingang is geweest dan was het een secundaire, tenzij men de ingang in de oostgevel heeft laten vervallen voor deze hoger gelegen toegang. Het verplaatsen van de ingang van begane grond naar verdieping heeft zich ook voorgedaan bij de verhoging van de woontoren Walenburg aan de Langbroekerwetering in het zuidoosten van de provincie Utrecht. Een andere mogelijkheid is, dat zich hier een uitkragend privaat heeft bevonden. De westzijde was in die tijd immers de achterzijde van de toren.

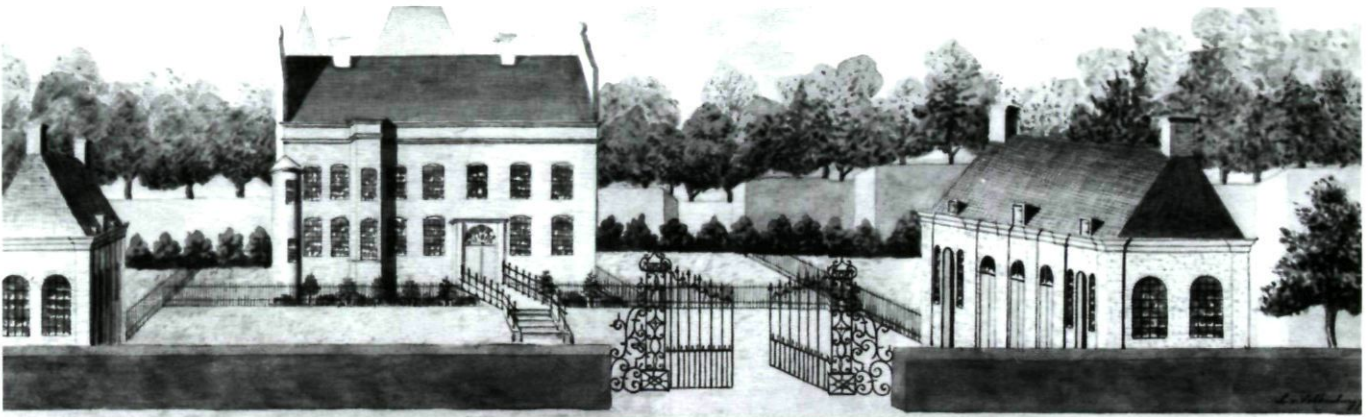
Afb. 10. Dwarsdoorsnede over het oudste gedeelte van de toren met daarin aangegeven de 14de en 15de-eeuwse fase. Bij A het dichtgezet schietgat (tekening auteurs).

Wij hebben geen aanwijzing dat de toren in deze fase of later, maar dan vóór 1904, hoger is geweest. Het is daarom niet duidelijk hoe de auteurs van het boek *Monumenten in Nederland* komen tot hun conclusie dat er van het kasteel nog “een klein gedeelte van de onderbouw van een mogelijk 14de-eeuwse toren resteert”.²⁰

De vierde fase, XVII

Afgaande op de architectuur (afb. 11) is in de eerste helft van de 16de eeuw achter de toren (gezien vanaf de oorspronkelijke toegangszijde!) een nieuw huis gebouwd. Of de toegang tot het kasteel toen al was verlegd van de oost- naar de westzijde of dat dat gebeurde bij de bouw van het nieuwe huis is niet bekend. In ieder geval was de toegang tot het kasteelterrein vanaf dat moment vanuit het westen.²¹

Het huis bestond uit twee ondiepe vleugels achter elkaar, met op de hoeken aan de achterzijde - dus de zijde gekeerd naar de woontoren - een smalle traptoren en een privaattoren. De voorgevel bevatte rechts van het midden de entree en links van het midden een erkerachtige uitbouw. Een dergelijke uitbouw komt ook voor bij het kasteel Moersbergen, bij de verdwenen zeer rijke stadshuizen van de Van Renesse's in Utrecht (Drift 23) en bij het vrijwel verdwenen huis van Jan

Afb. 11. Tekening van het kasteel in de 18e eeuw met op de voorgrond het nieuwe hoofdgebouw uit de 16de eeuw en de bijgebouwen uit vermoedelijk het derde kwart van de 17de eeuw. Tekening van L. van Valkenburg uit circa 1900 naar een ouder voorbeeld (Universiteit van Tilburg, collectie Brabant, inv. nr. N35.2/820.11 Onse (4)).

van Rossem te Zaltbommel. Geheel links bevatte de voorgevel een kleine (half?)ronde uitbouw, vermoedelijk ook een privaattoren.

De vijfde fase, XVIIc

Een kaart van de heerlijkheid Onsenoort uit 1688 van landmeter J.D. Smet beeldt vóór het nieuwe huis de twee bijgebouwen af, die er ook nu nog, zij het gewijzigd, staan.²² Deze gebouwen zullen door Gerard van Poelgeest zijn gebouwd, want de symmetrische architectuur duidt op een datering aan het eind van de 17de eeuw.

Het nieuwe huis bestond vanaf die tijd uit het hoofdgebouw, dat samen met de toren op een omgracht eiland lag, en de twee symmetrische bijgebouwen die haaks op de voorgevel van het hoofdgebouw stonden en samen de zijkanten begreunden van een vierzijdig voorterrein. De term voorburcht is in deze tijd niet meer van toepassing.

Het huis zoals het er toen uitzag is rond 1900 getekend door Van Valkenburg. Hij heeft voor deze tekening gebruik gemaakt van een 18de-eeuwse tekening of schilderij. We zien

Afb. 12. Voorzijde van het kasteel in 1831. Uit de tekening lijkt af te leiden dat het hoofdgebouw toen al was gepleisterd. Rechts achter het huis staat een, inmiddels verdwenen, theekoepel. Tekening D.Th. Gevers van Endegeest (Verz. Atlas van Stolk, cat.nr. 7117/42)

hierop het huis met de bijgebouwen en slechts het bovenste deel van het dak van de toren. Het voorplein met de twee bijgebouwen wordt afgesloten met een sierlijk 18de-eeuws smeedijzeren hek. Indien hij een betrouwbare kopie heeft gemaakt, dan zou dit de oudste afbeelding zijn van het kasteel.

Over het gebruik van de woontoren in de 17de eeuw worden we geïnformeerd door een boedelinventaris uit 1672.²³ De kelder werd gebruikt als brouwkelder, de begane grond bevatte vermoedelijk een slaappleats, want er stonden twee bedden. De vermelding van twee 'brandijzers' doet vermoeden dat er twee stookplaatsen waren. Mogelijk waren er dus ook twee kamers. Mogelijk bevatte de eerste verdieping een kapel, want de inventaris noemt enkele kazuïfels, een missaal, een ciborie, kandelaars en verdere attributen voor de katholieke eredienst.

Latere fasen

Wat de familie Hoeuft in de 18de eeuw heeft verbouwd aan het kasteel en de heerlijkheid is niet duidelijk, wel weten we dat de – inmiddels verdwenen – molen tegenover het kasteel in 1740 is gebouwd. De heerlijkheid is tussen 1680 en 1743 in waarde gestegen van 8350 naar 42.100 gulden. Of dit komt door verbouwingen en verfraaiingen of door uitbreiding van het bezit is niet duidelijk.²⁴ Een 19de-eeuwse geschiedenis van het kasteel vermeldt in de toren "hoewel zeer beschadigd fraaie fresques, deze zouden door den heer Hoeufft zelve geschilderd zijn".²⁵ Vermoedelijk gaat het hier om de schildering in de hal van de toren op de begane grond, waarvan nog een fragment over is. Wat de schildering voorstelt is niet duidelijk. Er is een kroon in te ontdekken, een zwaard en enige monogrammen, onder andere een P en een F, een B en een D en vermoedelijk een I, een L en een D, alle niet terug te voeren op een lid uit de familie Hoeuft.

Vóór 1831 zijn de toren en het hoofdgebouw voorzien van

Afb. 13. Het kasteel vanuit het noorden in 1880. Toren en hoofdgebouw zijn beide gepleisterd. Het torentje met klok en uurwerk bevat privaten (repro Ton Verlaet)

een dunne pleisterlaag. Dit is af te leiden uit een gekleurde tekening van D.T. Gevers van Endegeest uit 1831, waarop een deel van de voorgevel van het latere huis is te zien. Daarnaast is het te zien op de foto uit 1880.

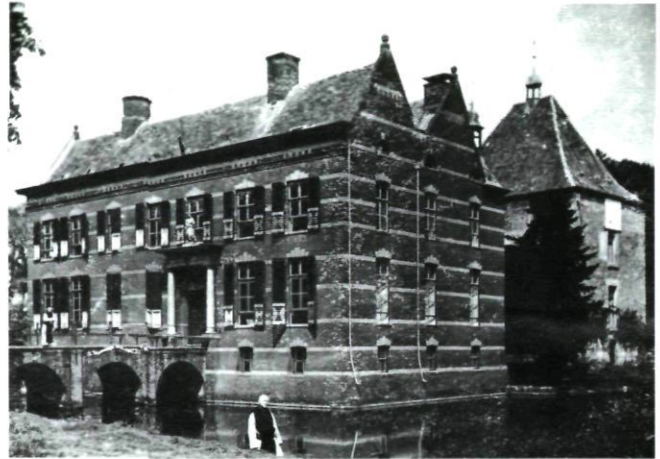
Vóór 1904 is de trap in de noordwesthoek van de toren verplaatst naar de zuidwesthoek. Dit blijkt uit een opmeting van de toren uit 1904. Eveneens vóór 1904 wordt het kasteel nogmaals gewijzigd. De toren wordt ontdaan van pleister en de gevels van het hoofdgebouw worden geschilderd in een baksteenkleur met geschilderde speklagen en ontlastingsbogen boven de vensters. De top van de zijgevels, waarachter twee evenwijdige zadeldaken schuil gaan, wordt gewijzigd en elke kap krijgt nu zijn eigen topgevel. Leijten zegt hierover: 'n tiental jaren vóór de verkoop [in 1904, aut.] was 't gerestaureerd en werden er enkele veranderingen aangebracht o.a. aan de kap.'²⁶

In 1904 wordt het kasteel aangepast aan de nieuwe bewoners. Tussen de toren en het hoofdgebouw verrijst een kapel en de toren wordt met een verdieping verhoogd. Ook de twee bijgebouwen worden verhoogd. Dit alles naar ontwerp van de architect Juliën J. Dony (1865-1949) uit 's-Hertogenbosch. De verhoging van de toren tekent zich duidelijk af door het gebruik van een afwijkende kleur en maat baksteen.

De toren wordt geschikt gemaakt voor bewoning en op de eerste en tweede verdieping komen kamertjes voor de paters in opleiding. Op de begane grond komt een werkplaats voor de kleermaker en later een recreatieruimte. In 1961 wordt deze ruimte ingericht met meerdere altaren. Dit was nodig omdat het aantal kloosterlingen groeide en zij dagelijks de mis moesten opdragen.

Zelfs in deze tijd was er nog geen goede toegang vanaf de begane grond naar de kelder van de toren. In de vloer van de grote zaal op de begane grond was een luik en via dit luik was de kelder via een ladder bereikbaar. Vanwege de tongewelven en de gordelbogen in de kelder zat het luik noodgedwongen op een minder gunstige plaats in de vloer.

In 1934-1935 vindt een ingrijpende verbouwing plaats. Het hoofdgebouw wordt, op de kelders na, gesloopt en vervangen

Afb. 14. Het kasteel kort na de ingebruikname als klooster vanuit het zuidwesten. De toren is nog niet verhoogd. Duidelijk is de onpleistering van de toren te zien en de 'gedaantewisseling' van het hoofdgebouw: de pleisterlaag is geschilderd in een steenrode kleur met speklagen (repro Ton Verlaet)

door nieuwbouw naar ontwerp van de architect Karel van Dael uit Eindhoven. De nieuwbouw staat grotendeels op de voormalige kelders.

In 1993 is de toren inwendig gerestaureerd, na een leegstand van 23 jaar. Daarbij is in de zuidwesthoek voor het eerst een trap gemaakt vanuit de kelder naar de begane grond. Verder zijn de altaren uit de kapel op de begane grond naar de tuin verplaatst en zijn alle kamertjes op de eerste verdieping verwijderd. De ruimten zijn bruikbaar gemaakt voor kleine voorstellingen en tentoonstellingen. De zolder is het domein geworden van de Heemkundering 'Onsenoort'.

In 2003 is het voegwerk van de toren hersteld. Getracht is daarbij zoveel mogelijk rekening te houden met de aanwezige bouwsporen.

Slot

Onsenoort is een goed voorbeeld van een woontoren uit de late 14de eeuw. De toren is, waarschijnlijk als vervanger van een verwoeste voorganger, herbouwd in 1388 door Jan Kuyst Arent Dirkszn, leenman van Albrecht van Beieren, ruwaard van de graaf van Holland. In tegenstelling tot de meeste torens uit de 13de eeuw is Onsenoort in eerste instantie niet hoog met relatief dunne muren, maar laag (enkel een kelder en begane grond) met dikke muren, voorzien van schietgaten en dus duidelijk berekend op de functie van militair bolwerk. Dat is gezien de ligging op het grensgebied tussen Brabant en Holland ook niet verwonderlijk. De verdedigbaarheid wordt verder versterkt door een omgrachting en de relatief gesloten uitvoering van de kelder. De toren was niet enkel gericht op verdediging, maar ook ingesteld op bewoning, zoals een schouw en privaat aangeven.

Na een verhoging van de toren in de 15de eeuw, waardoor niet zozeer de verdedigbaarheid, maar voornamelijk de bewoonbaarheid toeneemt, verliest de toren in de 16de eeuw

zijn militaire betekenis. Onsenoort verandert van functie en wordt gewijzigd in een meer representatieve residentie door de bouw van een nieuw huis. De toren blijft daarbij welbewust behouden en verwijst als symbool naar het verdedigbare middeleeuwse karakter van het kasteel.

In 1903 gaat het kasteel van adellijke over in geestelijke handen en werd uiteindelijk omgevormd tot abdij. In tegenstelling tot vrijwel alle latere gebouwen blijft de toren behouden en wordt zelfs verhoogd. De toren is de laatste jaren gerenoveerd en ingericht voor lokale culturele activiteiten. Hiermee is een zeer afwerend middeleeuws karakter tot uitnodigend en inspirerend omgevormd.

Noten

- ¹ De auteurs willen Ton Verlaat hartelijk danken voor het delen van al zijn kennis, het gebruiken van zijn foto's en zijn niet aflatende hulp bij onder meer de opmeting; prof. Hans Janssen attendeerde ons op de wenselijkheid van onderzoek.
- ² Abdijlaan 6, 5253 VP Nieuwkuijk, coördinaten: blad 45A, x: 141.43, y: 412.60.
- ³ Zie hiervoor: J.C.M. Andrik, *Inventaris van het familiearchief Van de Mortel- De La Court : 1384 - 1978*, 's-Hertogenbosch 1982. (inventarisreeks nr. 31); A.L. de Graaff, 'De inboedel van het kasteel Onsenoort in 1672', in: *Met gansen trou* 29(1979) nr 5/6, 1979, 80-89; W.J.F. Juten, 'Onsenoort en Nieuwkuik', in: *Taxandria* 7(1900), 277-298; D. Kransberg en H. Mils, *Kastelengids van Nederland*, Haarlem 1980, 201-202; A. v.d. Lee, 'De toren van Onsenoort', in: *Met gansen trou* 43(1993) nr. 11, 170-174; St. Leijten, 'Verklaring bij de kaarten der heerlijkheid Onsenoort en 't klooster Mariënkroon', in: *Met gansen trou* 3(1953) nr. 5, 88-95; A. van Oirschot, *Middeleeuwse kastelen van Noord-Brabant*, Rijswijk 1981, 300-305; J.G.N. Renaud, 'Kastelen in Noord-Brabant', in: *Brabants Jaarboek* 1950, 59-77; P.T. van Schijndel, 'Onsenoort', in: *Met gansen trou* 3(1953) nr. 5, 65-69.
- ⁴ Rijksarchief in Noord-Brabant (RAN), Archief Van de Mortel-De la Court (AMC), inv.nr. 1453.
- ⁵ Spechtboek, Algemeen Rijksarchief Brussel, Leenhof nr. 4, fol. 202 verso.
- ⁶ Kransberg 1980, 201
- ⁷ Zie voor het geslacht Kuysten: C.A. Kuysten, 'Het geslacht Kuysten omstreeks 1400', in: *Ons Voorgeslacht* 19(1964) nr. 119, 1-6.
- ⁸ Van Oirschot 1981, 300.
- ⁹ RAN, AMC, inv.nr. 1593.
- ¹⁰ RAN, AMC, inv.nr. 1496.
- ¹¹ RAN, AMC, inv.nr. 1454.
- ¹² RAN, AMC, inv.nr. 1455. Hoe de bezittingen in de familie Hoeuft zijn vererfd is niet duidelijk. Het huisarchief (het archief van de familie Van de Mortel-De la Court) bevat een akte van belening van Constantinus Hoeuft en daarna Philip Hoeuft. Philip lijkt de oudste zoon en wordt steeds samen met twee broers, Mattheus en Leonard, in genealogiën vermeld, terwijl er twaalf kinderen waren! Over Constantinus wordt nergens gesproken. Juten (zie literatuurlijst) gaat er van uit dat de goederen direct zijn vererfd op Philip, daarna op broer Mattheus en daarna op broer Leonard. Leonard zou uiteindelijk de goederen hebben verkocht, maar in het huisarchief bevindt zich een verkoopacte van Philip aan Johannes Half-Wassenaer. Juten moet zich hier dus vergissen.
- ¹³ Met haar dood stierf de familie Halfwassenaer uit.
- ¹⁴ RAN, AMC, inv.nr. 1491.
- ¹⁵ Het kasteel is niet precies op een windrichting georiënteerd. Voor het gemak zullen de gevels echter als zodanig vermeld worden, waarbij de huidige ingangsevel de noordgevel is.
- ¹⁶ Het onregelmatige baksteenformaat, de textuur en de vorm van de baksteen komen overeen met de baksteen in 's-Hertogenbosch in het vierde kwart van de 14de eeuw. Zie hiervoor Ad H. van Drunen en Ronald Glaudemans, 'Metamorfose van een huizenblok', in: H.W. Boekweit en H.L. Janssen (red.), *Bouwen en wonen in de schaduw van de Sint Jan*, 's-Hertogenbosch 1997, met name noot 5 op p. 199. Ook het gebruik van de klezoren duidt op een datering in de late 14de eeuw. H.L. Janssen acht het echter ook mogelijk dat de baksteen en het baksteenformaat zijn terug te voeren op Holland, omdat het huis immers een Hollands leen was. In dat geval moet de baksteen, maar ook het gebruik van klezoren vroeger gedateerd worden. Mocht dit zo zijn dan zou dit invloed hebben op de bouwgeschiedenis: het zou dan kunnen dat de oudste toren er nog steeds staat en dat deze in 1388 bijvoorbeeld alleen maar is uitgebrand. De verhalen dat de toren als steengroeve is gebruikt moeten dan wellicht met een korreltje zout worden genomen. In 1388 zouden dan vloeren aangebracht zijn, het gewelf in de kelder, een nieuwe kap en mogelijk ook al een extra verdieping.
- ¹⁷ D.B.M. Hermans, 'Materiaal en personeel bij het onderhoudswerk van slot Loevestein in de 14de, 15de en 16e eeuw', in: *Monumenten en bouwhistorie. Jaarboek Monumentenzorg*, Zwolle/Zeist 1996, 217.
- ¹⁸ P.J. Klapwijk, 'Naar 't leven geteekent...', topografische tekenaars in Noord-Brabant in de achttiende eeuw', in: M. van Boven et al., *Kastelen in Brabant. Van burcht tot landhuis*, Den Bosch 1982, 34.
- ¹⁹ Zie hiervoor: D.B.M. Hermans en J. Kamphuis, 'Huis Bergh ontsloten', in: *Castellogica II* (1992), nr. 2, 297-304.
- ²⁰ C. Kolman, B. Olde Meierink en R. Stenvert, *Monumenten in Nederland. Noord-Brabant*, Zeist/Zwolle 1997, 258.
- ²¹ Ben Olde Meierink heeft geopperd dat het kasteel misschien in oorsprong heeft bestaan uit een toren met een losstaande zaalbouw op een groot ommuurd eiland. Het 16de-eeuwse huis zou dan een verbouw van of nieuwbouw ter plaatse van deze zaalbouw kunnen zijn. De kelders van het 16de-eeuwse huis zijn nog aanwezig, maar het was niet mogelijk hier te onderzoeken of er zich oudere resten in deze kelders bevinden.
- ²² Leijten 1953, 88. Deze kaart bevond zich volgens de literatuur in 1953 in het archief De la Court, maar komt niet voor in het door de familie Van de Mortel aan het Rijksarchief Noord-Brabant in bruikleen gegeven archief Van de Mortel-De la Court, dat wel alle overige stukken betreffende Onsenoort bevat. De kaart is vermoedelijk gemaakt in opdracht van Maria de Merode voor de voorgenomen verkoop van de heerlijkheid in 1690.
- ²³ De Graaff 1979.
- ²⁴ Een uitgebreid archiefonderzoek zou hierover misschien uitsluitel kunnen geven.
- ²⁵ RAN, AMC, inv.nr. 1593.
- ²⁶ Leijten 1953, 89.

Bijlage: de heren en vrouwen van Onsenoort

(het jaartal geeft aan de datum van een eerste vermelding of de eerste belening)

- 1243 Gerlach de Rovere (1220-?) × (1245) nn
?
- 1359 Jan van den Plassche
(verkoop)
- 1359 Jan Paulusz. van Oudheusden
(verkoop)
- ? Laureyns van den Putte
(verkoop)
- 1368 Rutger van Ouden (?-1384)
|
- 1382 Willem van Ouden
(verkoop)
- 1382 Jan Kuyst Arent Dirksz. van Wijck
|
- 1396 Arent I van Wijck
|
- 1430 Arent II van Wijck
|
- 1489 Arent III van Wijck
|
- 1489 Joost van Wijck × Agnes van Nederveen
|
- 1517 Hubrecht van Wijck × Catharina Bakelier
|
- 1554 Agnes van Wijck (?-1583) × (1554) Karel van Malsen (?-1587)
|
- 1583 Adriaan van Malsen (?-1638) × Josina van Varick (?-1641)
|
- 1638 Karel van Malsen (?-1672) × (1646) Anna Maria van Arkel (1614-1682)
| (vererving)
- 1673 Gerard van Poelgeest × Maria Albertine Ernestina, gravin van Merode
|
- 1680 Maria van Merode, voor haar minderjarige zoon Gerard van Poelgeest (-1713)
(verkoop)
- 1690 Mattheus Hoeuft (1647-1720) × (1683) Constance Theodorine Doublet (?-1725)
|
- 1721 Constantinus Hoeuft
|
- 1732 Philippus Hoeuft (1686-1759)
(verkoop)
- 1743 Johannes Half-Wassenaer (1706-1782) × (1743) Johanna Everarda de Roy (1714-1784)
|
- 1782 Bernard Jacob Half-Wassenaer (1746-1810) × (1771) Petronella Jacoba Maria van Engelen (1745-1823)
|
- 1810 Jacob Willem Half-Wassenaer (1775-1837) × (1803) Barbara Jacoba van Willigen (1775-1857)
|
- 1837 Frans Frederik Half-Wassenaer (1808-1853) × (1850) Anna Petronella van Ryckevorsel (1821-1879)
- 1853 Julia Maria Half-Wassenaer (1807-1892) (zus van Frans) × (1833) Leopold Jozef de la Court (1795-1865)
|
- 1892 Joseph Maria de la Court (1840-1907)
(verkoop)
- 1903 Paters Cisterciënzer

Het slot Well of het Huis van Malsen

Taco Hermans, Edwin Orsel en Elly van Soelen¹

De restauratie in 2005 van het exterieur van het Slot Well in Gelderland², ook bekend als het Huis van Malsen, bood de mogelijkheid de gevels van het oudste deel van het kasteel, de woontoren aan de oostzijde, op te meten en de daarin aanwezige bouwsporen te documenteren en te interpreteren. Tot dan toe was er van deze gevels geen betrouwbare opmeting voorhanden. In het interieur kon vrijwel geen onderzoek worden verricht en daardoor konden de bouwsporen in de gevels niet gekoppeld worden aan gegevens in het interieur.

Voor ons onderzoek is dankbaar gebruik gemaakt van het onderzoek van Berends en De Bruyn *cs.*, die aan het eind van de jaren zestig van de vorige eeuw onderzoek konden doen onder de vloer van de huidige kelder, waarbij gegevens boven water kwamen over de vroegere indeling van de toren.³ Het archiefonderzoek heeft geleid tot veronderstellingen en antwoorden wat betreft de bezitsgeschiedenis, maar helaas ontbreekt in de archieven het verhaal van de bouw. Nieuwe inzichten verkregen op basis van de verschillende onderzoeksgegevens leveren het hierna volgende artikel op.

Afb.1. Slot Well vanuit het zuidoosten

Omschrijving

Het Slot Well is gelegen aan de noordostrand van het dorp Well en is evenals kasteel Ammersoyen gebouwd in een oude bedding van de Maas (afb. 1). Hierdoor was men verzekerd van de aanvoer van water voor de gracht. De aanleg van het huis bestaat uit drie eilanden: het omgrachte kasteelterrein, een L-vormige voorburcht en tenslotte een ten noorden daarvan gelegen rechthoekig eiland met in de noordoosthoek een vijver die waarschijnlijk het restant is van een wiel.

Het burchtterrein is vermoedelijk ontstaan uit een in oorsprong vierkant terrein, waarvan in de noordoosthoek een klein rechthoekig terrein is afgescheiden, waarop aan de oostzijde een woontoren is gebouwd. Dit kleine terrein werd eveneens omgracht. Wat de relatie is van het ten noorden gelegen eiland met de rest van het burchtterrein is niet duidelijk. Wellicht was hier in oorsprong een (moes)tuin.

Bezitsgeschiedenis⁴

De Van Malsens

Rond 1060 bezit een Herman van Malsen allodia in de Bommelerwaard.⁵ Deze Herman is waarschijnlijk een voorvader van het geslacht Van Kuyc dat tot 1139 de naam Van Malsen voerde en verbonden was aan het slot te Cuijk.⁶ Well wordt niet genoemd.

In 1263 is Nicolaas van Malsen een van de edelen die een oorkonde mede ondertekent.⁷

Een oorkonde uit 1297 verhaalt van grondverkoop in het rechtsgebied van Well, waarbij het aangrenzend land in het bezit is van ridder Ghiselbertus van Malsen.⁸ Nicolaas van Malsen *helt sin guet Ten Welle to Sutphenschen recht, also alst geleghen is* in 1326 in leen van Reynout II, graaf van Gelre.⁹ Deze Nicolaas zou een zoon kunnen zijn van Ghiselbertus gelet op de jaartallen.

De Van Malsens hadden ook allodia in Brabant, in het rechtsgebied van Herpt, grenzend aan Heusden. Hendrik van Malsen draagt in 1341 een deel van deze gronden op aan Jan III, de hertog van Brabant.¹⁰ Hendrik is de zoon van Nicolaas want in het leenboek van de Raad van Brabant onder Herpt

wordt bij de belening aan Hendrik ook zijn vader genoemd: *Daer hem de selve hertoghe om gaf IIct swaertte die her Claes van malsem sijn vader hadde doen hij ierst tot hellechem lach In sijn orloeghe. Ende is een volle leen.*¹¹

Nicolaas van Malsen is voor Well leenman van graaf Reynout II van Gelre (in 1326) maar trekt in 1332 aan de zijde van hertog Jan III van Brabant tegen hem ten strijde!¹² Zijn kleinzoon Otto van Malsen volgt zijn vader op in Herpt, maar deze goederen verkoopt hij.¹³ Well blijft wel in de familie: *Otte van Malsen her Hendricszoen heeft ontfangen alsulke leen als sijn vader halden plach, in 1394.*¹⁴

Al tien jaar eerder, in 1384, wordt Arnd van Hoemen beleend met *huijs end borch tot Amersoyen end heerlicheit tot Amersoyen toe Wordragen en toe Welle.*¹⁵ Het is de vraag of de Van Malsens de heerlijkheid Well ooit in hun bezit hebben gehad omdat er bij de beleningen aan hen nooit sprake is van een heerlijkheid.

De zoon van Otto, wederom een Nicolaas, *erve sijnes vaders otten is met heer Arntsdochter te Hemerden* getrouwd. Hij wordt genoemd in 1420 en 1424.¹⁶ Op Nicolaas volgt weer een Otto van Malsen. Hij getuigt in een oorkonde uit 1443, over een geschil tussen de heer van Ammerzoden en de heer van Bokhoven.¹⁷ In het testament van zijn zoon Arent van Malsen uit 1497, komt hij voor als *Otte van Malsen, ridder des bisdoms Utrecht.*¹⁸

De onroerende goederen in Well worden in dit testament niet beschreven; uit de tekst blijkt dat Otto nog in leven is, terwijl *Arent in sijn bedde bevangen liggen met lichamelijcke crancheden ende ziecken*, misschien is dat de reden van het ontbreken van het onroerend goed.¹⁹ Het testament is opgemaakt in het premonstratenser klooster van Berne door de notaris van Well. De abt is ook een Arent (Arnoldus) van Malsen.²⁰

De oudste zoon van Arents is Robbert van Malsen. Ook van hem is een testament, uit 1519, bekend.²¹ In dit testament wordt het *huijs tot Wel* meermalen genoemd, hiervoor was steeds sprake van een goed, een leen, nooit van een huis. Zo noemt het testament de verplichting jaarlijks een gift aan de armen te schenken door de *besitter ende proprietaris vanden huijs tot Wel tot ewigen dage uut zynen kynsgedeelte*. Robbert is getrouwd met Margriet van Haestrecht; zij erft van haar vader Jan van Haestrecht de heerlijkheid Tilburg.²² Voor hun oudste zoon Adriaan is de heerlijkheid Tilburg *metten huysse* bestemd en een van de jongste zonen, Hubert of Arnt, zal *dat huijs tot wel met vier ende twintich mergen lants omtrent den selven huysse gelegen, welck men ten leene houdende is vanden huysse tot Ammerzoye* erven. Verderop in het testament staat: *Is oick die begeerte ende uuytersten wille dat die lanxste levende van hen beyden koer ende will sal hebben, om te moegen bewoenen ende gebruyckene die huysinge tot tilborch ofte Wel soe hem daer van gelieven sall sonder Iemants wederseggen.*

Het is Hubert die het huis te Well erft. Hij trouwt met Herberta van Eyck en hun erfgenaam is een dochter, Johanna.²³ Johanna is de laatste Van Malsen die het huis te Well bezit;

samen met haar zoon Joost van Vladeracken verkoopt zij in 1611 het Slot well aan Goossen Vogelensanck.²⁴

Tot nu toe was het niet duidelijk wanneer Well overgegaan was van een leen van Gelre naar een leen van Ammerzoden, mogelijk al vóór 1384, of later. In het leenregister van Ammerzoden staat Robbrecht van Malsen als eerste genoemd, na hem volgt Joost van Vladeracken en daarna Goossen Vogelensanck.²⁵ Er zitten echter twee generaties tussen Robbert (Robbrecht) en Joost: zijn moeder Johanna en zijn grootvader Hubert. Het is aannemelijk dat voor Robbert het leengoed Well aan belang inboet, omdat hij tijdens zijn huwelijk, in 1507, heer van Tilburg wordt. Tilburg wordt aan de oudste zoon vermaakt, Well aan een van de twee jongsten: dit geeft ook de hiërarchie tussen de bezittingen weer. In het testament van 1519 is Well een leen van Ammerzoden; het is zeer wel mogelijk dat de verandering van leenstatus tussen 1507 en 1519 plaatsgevonden heeft.²⁶

Latere eigenaren tot aan de negentiende eeuw

Goossen Vogelensanck ontvangt het leen vrij van heergewaad: *een huys gelegen tot Wel met dobbelen graften omcingelt, met hoplant, boomgart, boulant, wey oft hoylant als anders groot tsamen ses ende dertich mergen.*²⁷

In 1618 is Quiryn Voorn namens Johan Oom, de voogd (momber) van Rochus Grijp, de ontvanger van het leen.²⁸ Al na een jaar verschijnt de moeder van Rochus - hij wordt nu omschreven als heer van Risca en Merwernoort -, Pieterella Hallinck, voor de leenmannen. Zij is *boedelhelsteerste ende moeder voochdesse* en samen met de voogden van haar zonen doet ze afstand van Well; vervolgens aanvaardt Jacop Claess van Neck het leen.²⁹ Van Neck verkoopt in 1622 en 1625 delen van het landgoed en wanneer hij in 1638 samen met zijn zoon Laurens het huis aan Dirck van de Waater verkoopt, zijn er van de 36 morgen nog 21 morgen land over.³⁰

In 1646 trouwt Anna Maria van Arkel, dochter van Otto en zuster van Thomas Walraven van Arkel, heren van Ammerzoden, met Karel van Malsen heer van Onsenoort en Nieuwkuik.³¹ Deze Karel is een achterachterkleinzoon van Robbert van Malsen die het Slot Well bezat. Hijzelf is geen schakel in de rij Van Malsen-Well-Ammerzoden geweest zoals wel eens wordt verondersteld, omdat hij uit de lijn van de heren van Tilburg stamt.³² De wapens van Maria en Karel boven de huidige ingang van het kasteel en het jaartal 1646 daaronder hebben dus niets met het huis te maken!

Bovengenoemde koper van huis Well, Dirck van de Waater, wordt in het leenboek van de Raad van Brabant ook genoemd wanneer hij in 1633 rechten en goederen in Brabant koopt.³³ Uit deze beleningen blijkt dat zijn dochter Helena, getrouwd met Johan van Couwarem Graaf van Niel, deze lenen in 1652 erft en ze weer nalaat aan haar weduwnaar in 1675.

Ook Well is voor Helena, maar dit ontvangt zij al in 1640.³⁴ Waarschijnlijk laat zij ook dit leengoed in 1675 na aan haar echtgenoot, maar al een jaar later zijn er betalingsproblemen. Er wordt een *citatie van leen* verstuurd door de leengriffier

van Ammerzoden aan de rentmeester van Well; de rentmeester moet binnen acht dagen komen *vheften ende vhergewade* anders zullen straf en boete volgen.³⁵

Het echtpaar laat geen kinderen na en heeft hun leengoederen bestemd voor Maria van Breugel. Maria's echtgenoot, *gecozen momber* Gerard van Soutlant, *Sergiant Maijor van een Regiment peerden ten dienste van sijne Catholijcke Maijesteijt van His-panien*, neemt in 1679 Well in ontvangst. De Brabantse lenen (waarbij hij genoemd wordt *out schepen tot Roermonde*) volgen in 1682, maar deze lenen worden in 1684 doorverkocht aan een advocaat uit Den Bosch, Victor van Beugem.³⁶

In Well ontstaan problemen, wanneer een nakomeling van een andere erfgenaam van Helena van de Waater opduikt, Anna Maria van Thulden. Deze Anna Maria en de zoon van Gerard van Soutlant, Johan Louijs, maken beiden aanspraak op het leengoed in Well en beiden willen het verkopen. Tussen 1679 en 1686 sleept dit zich voort, maar in 1686 geeft Johan Louijs toe. Hendrick van Neerven, advocaat uit Den Bosch, wordt beleend met een *huijs ende Daertoe gehoorige landerijen en dijcken, staende en gelegen tot Well genaemt Jonr. Malsens huijsinge met den alle appendentie en dependentie vandien*, waar deze Van Neerven zich al sinds 1679 kandidaat voor stelde.³⁷

De zoon van Hendrick van Neerven, Gregorius en eveneens advocaat te Den Bosch, erft in 1694 het leen en daarbij een stuk land van twee morgen grenzend aan het gebied van Slot Well, dat zijn vader al eerder gekocht had.³⁸ In 1699 verkoopt Gregorius van Neerven zijn bezit in Well voor 2275 carolus gulden.³⁹ Het is de eerste keer dat een koopsom wordt vermeld bij de verkoop van het Slot Well. De nieuwe eigenaar is Henrick Johan Hoffman van Somer; hij is nog minderjarig want zijn vader en voogd, W. Hoffman van Somer heer van Aalst, *Liutenant Colionel en Commandeur der Stadt Nijmegen*, legt de leeneed af. Ook de twee morgen grond worden tegelijkertijd overgedragen.⁴⁰

In 1717 verkoopt Henrick Hoffman van Someren (Somer), die nu omschreven wordt als heer van Aalst en *capiteijn van eene Compagnie guardes ten dienste deser landen*, diverse stukken van het landgoed. In totaal 13 morgen en 3 hont wat overeenkomt met ruim 3 hectare.⁴¹

Een charter uit 1731 meldt de verkoop van *het huys ofte casteel van Malssen met vier mergen min een derde hont lant daaraan gehoorende ent wietljen dair achter aen sijnde* voor de som van 1650 gulden. De verkopers zijn de erfgenamen van W. Hoffman van Somer, niet van Henrick; Henrick is waarschijnlijk eerder overleden dan zijn vader. De koper is de predikant van Well en Ammerzoden, Aelbertus van der Haeck.⁴²

In 1742 ontvangt de weduwe van de predikant, Anna Magdalena Walraven *het Slottie genaamt t'Huijs Van Malsen met drie mergen vijff en twee derde honts Lants*. Hier verschijnt de naam 'slotje' voor de eerste keer in de archieven.⁴³

Erfgename van Anna Magdalena Walraven is Anna Magdale-

na van Dam. Haar man en voogd Everd Coenders van Helpen *captain ten dienste van den Staat* vertegenwoordigt haar in 1757 voor de stadhouder van lenen en zoals er staat legt hij daarbij geen eed af, maar wel hulde en trouw door *handtastinghe aan handen*.⁴⁴ Het echtpaar verkoopt het bezit in 1761 aan Isaek Roels voor 1700 gulden en nog drie ducaten voor *comparanten kinderen*; ook hierbij wordt vermeld dat er geen eed wordt *gepresteert* maar wel *behoorlijke Huld en trouwe bij hanttastingh*.⁴⁵ Isaek Roels heeft waarschijnlijk financiële problemen; begin 1764 staat het leenhof toe dat de procureur J.F. Mauritz op het leengoed aanspraak mag maken voor een kapitaal van 1999 gulden met rente.

Bijna twee jaar later verzoekt I. Roels zelf om ongeveer 700 gulden met als onderpand *Sijn Slotje en Lande*, waar de stadhouder van lenen mee instemt.⁴⁶ In de *sHertogenbossche Vrijdagse Courant* nr.13 van 14 februari 1772 verschijnt de volgende advertentie:

*Op Woensdag de 15 April, zal te Well, tot den insetting; en den 23 dito tot den finalen slag, publiq worden verkogt, een Adelijk Huys of Kasteeltje, Malsens Huysinge genaamt, staande te Well, in Boemelerwaard, digt aan de Maas, omtrent twee uren van de Drie Steden, 's-Bosch, Heusden en Z.Bommel, voorzien met negen beneden en boven Kamers, twee kelders een aparte Kook Keuken en Stallingen, hebbende een gemakelijke uitzigt op den Dijk; met een schonen Tuijn, waar 120 beste fijne vrugt Boomen, aparte Boomgaard, Wei-de en Houtgewasch, zamen groot 4 Mergen, en dubbele Visrijke Gragten gelegen. Iemand genegen zijnde het zelve inmiddels uyt de hand te koopen, of ander rigting begeerende, adresseere zig bij den Heere Bewoonder, of bij den Secretaris aldaar.*⁴⁷

Isaek (Izaak) Roels doet op 12 mei 1772 afstand van het Slot. In het leenboek wordt het goed niet alleen omschreven als huis met grond, maar nu ook *met last van tien roede Dertien en een halve voet en drie duym Dijk inde Schouw van Ammerzode te Well gelegen*. De koopsom bedraagt nu 3200 gulden waarbij nog *vijff ducaten voordes comparante dogter* geteld moeten worden. De koper is Abraham Hendrik Lenshoek die aan de oudste leenman bij handtasting en zonder eed, hulde en trouw bewijst.⁴⁸

Tijdens Franse tijd komt er een einde aan het leenstelsel. In 1798 vernieuwt Abraham Lenshoek, waarschijnlijk voor de laatste keer, zijn leenovereenkomst bij de stadhouder van lenen van Ammerzoden. De 'leenheer' is dan een vrouwe: gravin douairière De Ribaucourt geboren De Vilsteren barones van Laerne.⁴⁹

Negentiende eeuw

In het archief van Ammerzoden is nog één document aanwezig van na het leenstelsel, dat op 'Well' betrekking heeft: het afschrift van het koopcontract van het Slot uit 1819.⁵⁰ De koper blijkt Christijn graaf de (van) Ribaucourt te zijn, de heer van Ammerzoden, Well en Wordragen. Hij heeft nu

zowel het kasteel Ammerzoden als het Slot in zijn bezit. De verkopers zijn de erfgenamen van het echtpaar Lenshoek. Ook nu is aan de verkoop een publieke veiling vooraf gegaan, die gepubliceerd werd in de *'sHertogenbossche Stadscourant* van 11 september 1819. Uit de wervende beschrijving blijkt dat het kasteeltje voorzien is van een *geheel vernieuwd leendak*.⁵¹

De lasten blijven ongenoemd in de advertentie maar blijken wel uit het koopcontract: de dijk- en polderlasten, maar ook de grondlasten en de belasting op deuren en vensters. De koper, die in Brussel woont, betaalt 6197 gulden voor het onroerend goed. Aangehecht aan het contract is een lijstje met de gekochte roerende zaken:

De ykeboomen en verder rondhout aangekocht tot reparatie van de buytebrug, een groote aarde vaas staande op een pedestal aan de grafkant op den Noordwestenhoek aldaar drie banken behorende optplat vant dak, een blekke spreekhoeren of roeper, vier steene figuren de vier getijden des jaars verbeeldende. Staande op de 4 hoeken der leuning omt platvantdak 10 klerstokken leggende op de kleder of droogzolder. Samen opprijs gesteld van 75 gulden.

Dat de koper niet de bewoner van het kasteeltje is, blijkt uit twee advertenties uit 1823 en 1826 in het *Provinciaal Noord-Brabants Dagblad* waarin het *heeringhuizinge*, respectievelijk *Heeren-huis of slot* te huur wordt aangeboden.⁵²

In 1828 trouwt *Marie Sydonie Josephine Christijn comtesse de Ribocourt, baronesse d'Amelroy et Well et Wordragen* met Alphonse baron de Woëlmont uit Oplieux in Belgisch Limburg.⁵³ Het is niet duidelijk of dit echtpaar in hetzelfde jaar eigenaar van het Slot is geworden, wel is bekend dat hun zoon Arthur de Woëlmont de nieuwe eigenaar wordt van beide kastelen, na het overlijden van zijn vader in 1856.⁵⁴ In 1873 koopt Arthur de Woëlmont kasteel Ammerzoden en het Slot. Ammerzoden wordt een klooster en het Slot vindt in de arts A. de Waal een nieuwe eigenaar.⁵⁵

Een advertentie in de *Provinciale Noord-Brabantsche en 's-Hertogenbossche Courant* uit mei 1884 kondigt de openbare verkoop van het kasteeltje aan. Het totale oppervlak van tuin, wei- en bouwland en water staat vermeld als 2.27.30 hectare. Het bedrag van inzet is 7750 gulden.⁵⁶ Dezelfde krant, maar dan van 13 augustus 1885, leert dat de koper L.J.D. baron van Slingelandt is. Een artikeltje beschrijft de vreugde in het dorp als de eigenaar van het "oude ridderslot" zich in de gemeente vestigt: de vlaggen hangen uit en de harmonie brengt een serenade.

Twintigste eeuw

Na het overlijden van baron Van Slingelandt blijft zijn weduwe tot 1920 op het kasteeltje wonen. De volgende eigenaar, tot 1963, is de heer J.A. Boland. Zijn echtgenote is een dochter van Van Slingelandt. Hun dochter E.J. Backer-Boland heeft het kasteeltje in eigendom tot 1971. In 1971 koopt het echtpaar J.J.M. Oerlemans-van Schijndel het Slot.⁵⁷ Zij bewonen het kasteeltje tot 2002, waarna zij het verkopen aan

E.J.G. Schermerhorn. Deze bewoont met zijn gezin het slot en met de in zijn opdracht verrichte restauratie is het slot een nieuwe fase van zijn geschiedenis ingegaan.

Bouwgeschiedenis

Fase 1, tweede kwart 14de eeuw

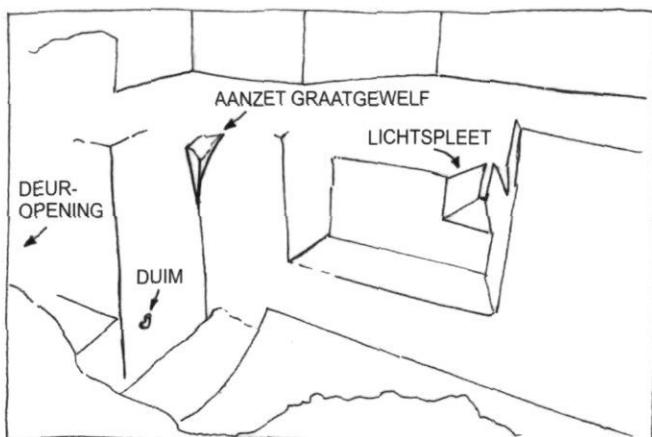
De oudste fase van slot Well is een hypothetische fase, waarvoor slechts enkele aanwijzingen zijn. Volgens dhr J.A. Boland, eigenaar van 1921 tot 1963, bevindt zich binnen in de muren van de woontoren baksteen met een formaat van 27 x 13 x 6,5 cm.⁵⁸ G. Berends heeft, zij het met moeite, in de voormalige kelder baksteen gemeten met een maat van 25/26 x 12 x 5 cm.⁵⁹ Beide baksteenformaten komen aan de buitenzijde niet (meer) voor. Over het gehele oppervlak van de toren bevindt zich daar een baksteen met een maat van 20/21 x 9,5/10,5 x 4,5/5 cm, 10 lagen + voeg = 59/60 cm. Dit wekt de indruk dat er een klamp om het gebouw is geplaatst.

Een tweede aanwijzing hiervoor is de beëindiging aan de zijde van de buitengevel van de teruggevonden lichtspleet in de noordgevel. Deze heeft in aanzet het karakteristieke schuine verloop, waardoor hij normaal in een smalle spleet in de buitengevel zou moeten eindigen. In dit geval eindigt de lichtspleet in een smalle sleuf met gelijkblijvende breedte, die haaks op het gevelvlak staat. Dit lijkt het gebruik als schietspleet in de weg te staan. Een schietspleet met een dergelijke vorm komt, in horizontale doorsnede, wel voor, maar dan eindigt hij in een rond gat in de buitengevel, bedoeld voor kanonnen.⁶⁰ Het smalle uiteinde heeft een dikte van 21 cm dat zou kunnen duiden op een klamp van een steen dik.

Met enige voorzichtigheid zou kunnen worden verondersteld dat er zich in de huidige toren een oudere voorganger bevindt van circa 10,35 x 8,1 m. met muren van 80 cm dik. Analoog aan bijvoorbeeld Loevestein of Walenburg zou het hier wellicht kunnen gaan om een lage toren bestaande uit een overwelfde kelder met daarboven één bouwlaag met een kap. Bij een latere verbouwing zou om de toren een klamp zijn geplaatst, mogelijk om de muren zo dik te maken dat eventuele muurtrappen mogelijk werden.

Kan deze eerste fase worden gedateerd? Dat kan eigenlijk alleen aan de hand van het baksteenformaat en dan nog maar zeer globaal. Het formaat dat Boland heeft aangetroffen komt voor vanaf het eind van de 13de eeuw, het formaat dat Berends heeft gemeten komt nog voor in het begin van de 15de eeuw. Een zeer ruime periode dus.⁶¹ Voorzichtigheidshalve mogen we aannemen dat de toren ergens in de 14de eeuw zal zijn gebouwd, vermoedelijk rond 1326, het jaar van de oudste vermelding van het goed.⁶²

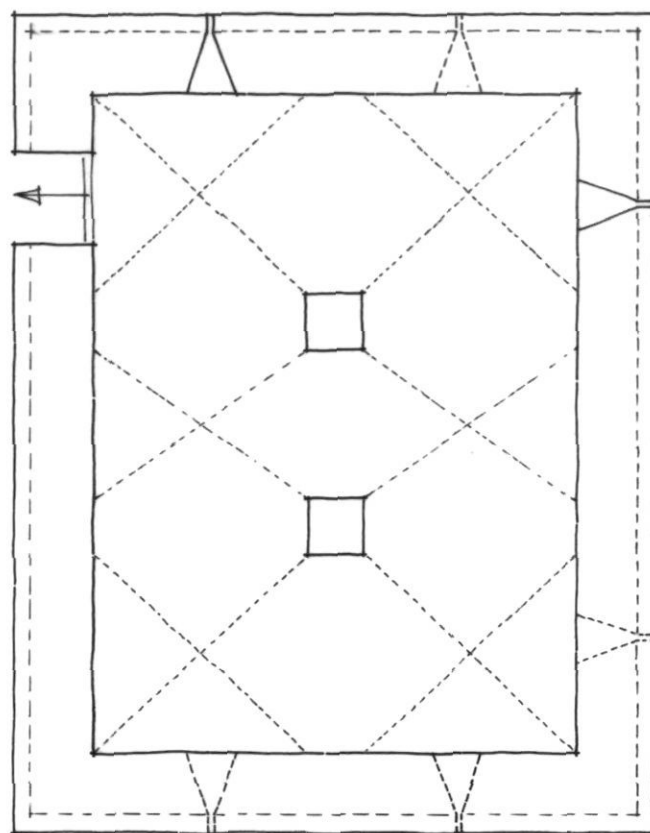
Als deze fase daadwerkelijk heeft bestaan - het huis zelf wordt namelijk pas in 1519 voor het eerst in een testament vermeld - dan is daarvan een deel van de oorspronkelijke kelder nog aanwezig, waarvan het noordelijke deel in 1968/69 is onderzocht na het verwijderen van de vloer in het huidige souterrain.⁶³ Aangetroffen in de muren zijn lichtspleten in de

Afb. 2. De voormalige kelder van de woontoren naar het noordwesten (foto G. Berends RDMZ1969)

noord- en oostgevel, een venster met duim in de noordgevel en een toegang met trap in de westgevel (afb. 2). De venster in de noordgevel is overigens een gewijzigde lichtspleet. Verder zijn aanzetten gevonden voor graatgewelven met een ondersteunende kolom in het midden. Tegen de oostgevel is een waterput aangetroffen. Niet duidelijk is of deze waterput bij de oudste fase behoort en of deze put vanuit de kelder of vanaf de begane grond bereikbaar was. In het eerste geval had de kelder dan een duidelijke gebruiksfunctie, wellicht zelfs de functie van keuken zoals bij de woontorens Dever en Heenvliet.

De kelder laat zich reconstrueren als een rechthoekige ruimte (afb. 3). De noord- en zuidgevel bevatten elk twee licht- of schietspleten, de oost- en westgevel elk mogelijk ook twee. Eén van de spleten in de zuidgevel is in de buitengevel zichtbaar. In de jaren zestig van de vorige eeuw is de kelder op papier gereconstrueerd als zijnde overkluisd met een graatgewelf met een zestal vrijwel vierkante vakken met twee ondersteunende kolommen in het midden van de kelder.⁶⁴ Bij deze reconstructie is uitgegaan van zes regelmatige gewelfvelden. Uit de huidige documentatie blijkt dat de kelder minder lang is. Onduidelijk is daardoor hoe de vier zuidelijke velden er uit zagen. Waren zij smaller en daardoor niet vierkant? Waren de

Afb. 3. Poging tot reconstructie van de voormalige kelder van de woontoren met daarin aangegeven de vermoedelijke klamp, de verdeling van de graatgewelven en de plaats van de lichtspleten in de muren

twee meest zuidelijke velden ook vierkant en waren de twee middelste wel graatgewelven of waren deze smaller? Deze vragen zijn niet te beantwoorden zonder aanvullend onderzoek in het zuidelijke deel van de kelder.⁶⁵

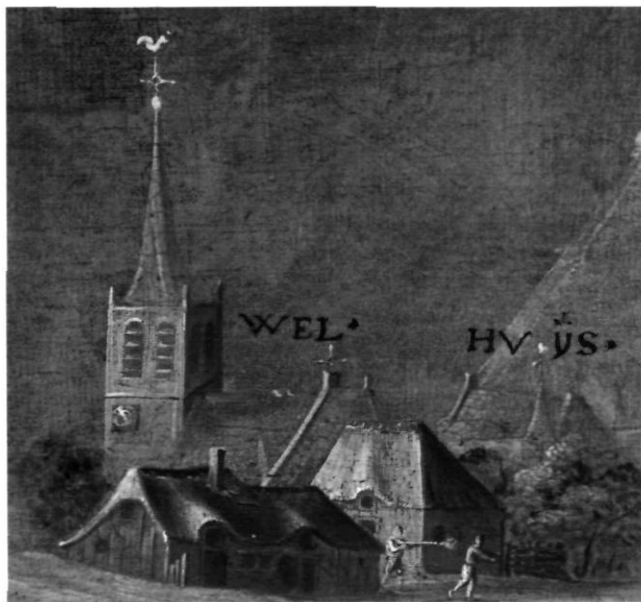
De kelder had in oorsprong een lemen vloer, die in twee fasen is verhoogd. De twee latere fasen waren met plavuizen belegd. In de bovenste vloer is in de noordoosthoek een ingegraven kookpot gevonden en links van de toegang een plavuiz met daarin een rond gat. De kookpot kan dienst hebben gedaan als schrobputje of als aspot.

De kelder heeft een toegang aan de westzijde, maar dit kan nooit de hoofdtoegang tot de toren zijn geweest. Deze bevond zich ongetwijfeld ook aan de westzijde, maar dan op de verhoogd gelegen begane grond. Of dat de opening is die De Bruyn in zijn reconstructie aangeeft, namelijk de huidige doorgang naar de 'zaal', is niet duidelijk. Ook de huidige 'vitriekast' in de noordwesthoek komt hiervoor in aanmerking. Hierdoor komt de ingang namelijk niet in het midden van de toren uit en het laat de mogelijkheid open voor een tochtportaal in deze hoek. Hoe de verdere opbouw van de toren er heeft uitgezien is niet bekend en laat zich zonder onderzoek in het interieur ook niet raden. Het is zelfs denkbaar dat de toren bestond uit een stenen onderbouw (tegen overstromingen) met een houten – of vakwerk opbouw.

Afgaande op de toegangen in de westgevel, zal zich aan de westzijde vermoedelijk een kleine, al dan niet gepalissadeerde of ommuurde binnenplaats hebben bevonden. De toegang tot de voorburch zal zich vermoedelijk aan de zuidzijde hebben bevonden, daar waar hij zich nu nog bevindt.

Fase 2, XVA?

De Bruyn vermoedt dat tussen 1400 en 1450 aan de westzijde van de woontoren een L-vormige woonvleugel is gebouwd, met op de zuidwesthoek een ronde toren.⁶⁶ Van de ronde toren zou de fundering in 1884, bij de nieuwbouw van de westvleugel, zijn teruggevonden. In 1972 is er nog een deel van gevonden bij het aanleggen van een aardgasleiding. De diameter wordt geschat op 7 meter, de muurdikte is 1,10 of 1,15 meter.⁶⁷ Van de woonvleugel lijkt alleen het restant van een stenen trap te zijn teruggevonden bij de restauratie in de periode 1921-1927. De Bruyn vermoedt dat dit de trap naar de ingang was. Oerlemans vermeldt weliswaar dat er in 1884 funderingen zijn gevonden die er op leken te wijzen dat de bebouwing zich naar het westen zou hebben uitgestrekt⁶⁸, maar hij ontleent deze kennis aan het restauratieverslag van Boland uit 1927, waarin bedoeld wordt op de hiervoor genoemde fundering van de ronde toren.⁶⁹ Boland vermoedt dat deze toren via een schildmuur verbonden was met de woontoren, De Bruyn heeft van deze muur een L-vormige woonvleugel gemaakt. Deze bouwfase is dus wederom sterk hypothetisch en, wellicht op de toren na, uiterst twijfelachtig. Het schilderij "De blokkade van Zaltbommel in 1574" uit de 17de eeuw, waarop alle kastelen in de Bommelerwaard zijn weergegeven, geeft huis Well maar heel summier weer, zodat hieraan helaas geen gegevens kunnen worden ontleend (afb. 4).⁷⁰

Afb. 4. Detail van het schilderij "Het beleg van Zaltbommel in 1574", 17de eeuw, verzameling Museum Maarten van Rossum Zaltbommel (foto T. Hermans)

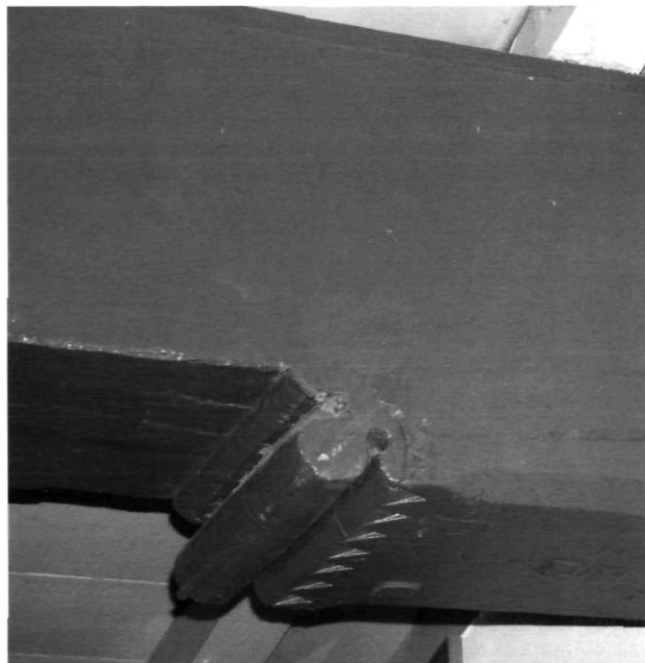
Fase 3, eerste kwart 16de eeuw

Uitgaande van de hypothetische eerste fase heeft er een grote verbouwing plaatsgevonden, waarbij de toren van een klamp is voorzien en mogelijk is verhoogd. De buitenmaat kwam daarmee op 10,9 x 8,6 meter met een muurdikte in de kelder van ruim 1 meter. Het muurwerk is deels in staand, deels in kruisverband gemetseld, met klezoren op de hoeken en langs de oorspronkelijke vensters.

Wanneer deze verbouwing heeft plaatsgevonden is niet bekend. Het baksteenformaat biedt vrijwel geen aanknopingspunt voor een mogelijke datering, enkele andere elementen wel. Onder de zolderbalken bevinden zich sleutelstukken met een peerkraalprofiel (afb. 5). Het profiel heeft een neuslijstje dat aan de zijkant is omgezet en heeft aan de onderzijde een driehoekband die aan de zijkanten in een afwijkende vorm is doorgezet. Deze sleutelstukken zijn te dateren rond de eerste helft van de 16de eeuw. Daarnaast heeft de toren een schilddak dat rust op zogenaamde Nijmeegse spanten (afb. 6 en 7). Deze spanten bevatten telmerken, die eveneens zijn te dateren in de eerste helft van de 16de eeuw: de twee hoofdspanten, die de ruimte van oost naar west overspannen hebben gehaalde merken, de halve spanten aan de noord- en de zuidzijde hebben gezaagde merken (afb. 8).⁷¹

Op basis van deze gegevens zou geconcludeerd kunnen worden dat de verbouwing heeft plaatsgevonden in de eerste helft van de 16de eeuw. Dat zou dan gebeurd kunnen zijn in opdracht van Robbert van Malsen.

De verbouwing houdt mogelijk verband met de strijd die in die periode woedde rond Ammerzoden en Well tussen de hertog van Gelre en de heer van Ammersoyen. Soldaten gelegerd

Afb. 5. Eén van de vroeg 16de-eeuwse sleutelstukken onder de balklagen in de woontoren

Afb. 6. Detail van de kapconstructie van de woontoren met het zogenaamde Nijmeegse spant in eiken en daarop een 19de-eeuwse constructie in grenen

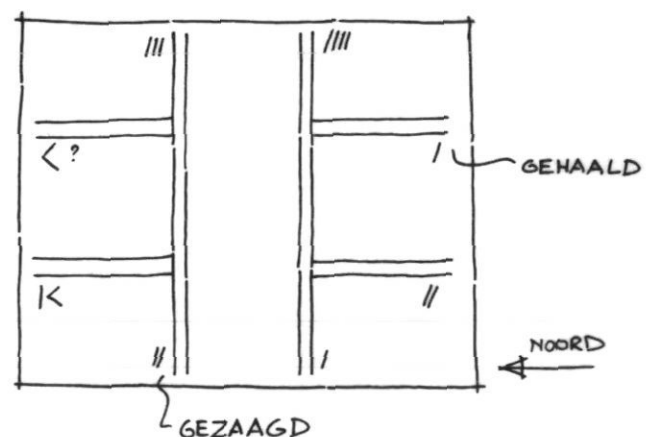
op het kasteel Poederrijen plunderden en brandschatten in 1505, 1525 en 1543 beide dorpen. Mogelijk is daarbij ook het kasteel zwaar beschadigd en heeft de eigenaar het herstel aangegrepen om zijn huis te vergroten. Het huis wordt in 1519 in het testament van Robbert voor het eerst genoemd, daarvóór was steeds alleen sprake van het goed Well. Dit zal toeval zijn, maar mocht deze vermelding enige relatie hebben met de verbouwing, dan zou dat de datering iets kunnen precisieren, namelijk vóór 1519. Boland meent ten onrechte, zoals we zullen zien, dat de klamp pas is aangebracht na 1672.⁷²

De toren heeft bij deze verbouwing zijn huidige gedaante gekregen met een kelder, daarboven een hoge begane grond, een verdieping en een zolder onder een hoog schilddak. De toren is gedecoreerd met arkeltorentjes op twee hoeken aan de oostzijde en mogelijk een gekanteelde borstwering op een rondboogfries (afb. 9-14). Van dit rondboogfries zijn de rondbogen zelf niet meer aanwezig. Hier zijn merkwaardigerwijs zelfs geen sporen meer van terug te vinden. Het enige wat rest is een afgehakte steen die als kraagsteen fungeerde aan het ondereinde van de bogen. Naast de lichtspelen in de kelder bevatten de gevels smalle kloostervensters. Van deze vensters is er één dichtgemetseld aanwezig in de zuidgevel en

Afb. 7. Onderste gedeelte van het Nijmeegse spant in de woontoren. Bij de verdiepingwijziging is het gedeelte rond de standzoon onder de huidige zoldervloer dichtgezet met metselwerk.

twee in de noordgevel. Indien de vloeren naar hun oorspronkelijke vroeg 16de-eeuwse niveaus worden gereconstrueerd valt op dat van de twee oorspronkelijke openingen in de noordgevel de bovenste op vloerniveau van de eerste verdieping aansluit en de onderste een venster is van de hoofdver-

Afb. 8. Schematisch overzicht van de telmerken op het 16de-eeuwse deel van de kap in de woontoren

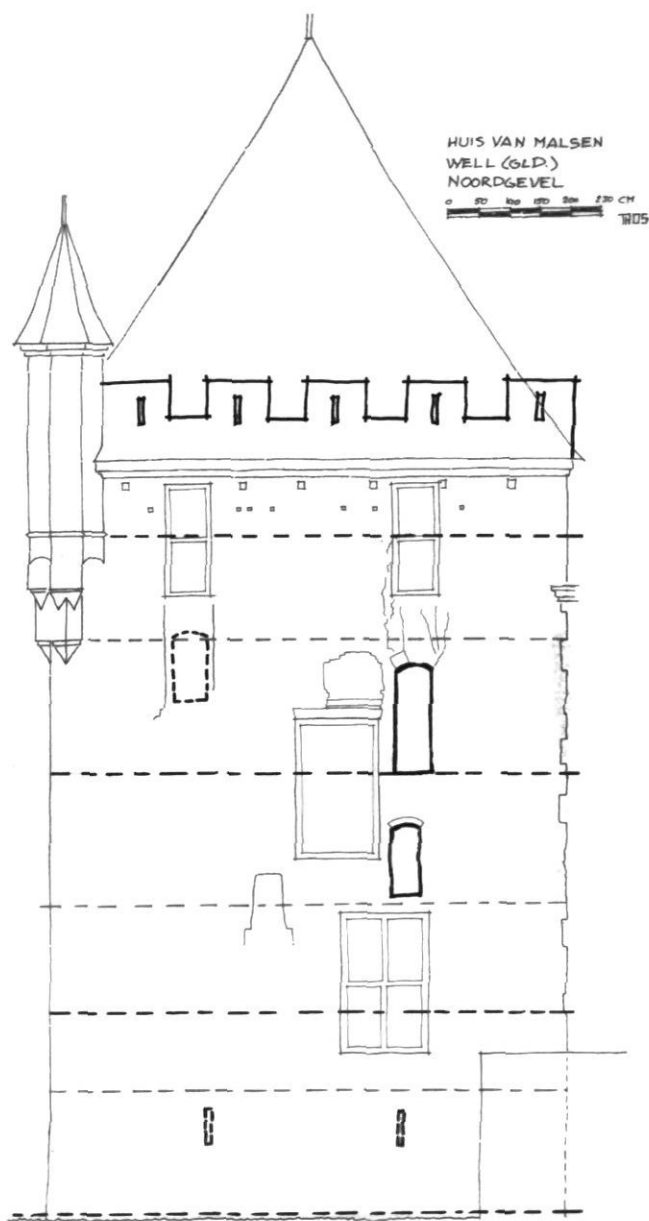

Afb. 9. De noordgevel van de woontoren

dieping. De openingen zijn dan op te vatten als doorgangen, bijvoorbeeld naar een sekreet of een traptoren. Dit laatste lijkt minder waarschijnlijk omdat daarvan geheel geen bouwsporen zijn aangetroffen. Sekreten worden veelvuldig aangetroffen bij woontorens. Een andere mogelijkheid is dat de openingen, hoewel daarvoor erg groot, een relatie hebben als lichtopeningen bij een trap aan de binnenzijde van de toren. Hoe de verdiepingen ontsloten werden is niet duidelijk. De door De Bruyn met stelligheid in de noordgevel gesitueerde muurtrappen zijn nog niet aangetoond. Het kan heel goed zijn dat er zich gewoon houten trappen in de vertrekken hebben bevonden.

In opstand vertoonde de woontoren van Well vanaf nu overeenkomst met de woontoren van Hedel, die gedateerd wordt rond 1325. Beide torens hadden aan één zijde arkelorentjes op de hoeken. Er lijkt dus rekening te zijn gehouden met een uitbreiding aan de tegenoverliggende zijde. Bij Hedel is dit aangetoond, bij Well wordt dit vermoed.

Vóór 1672 is een aantal vensters ingebroken of vergroot. Met name is dit het geval in de oost- en noordgevel, waar onder de huidige ramen van de bovenste verdieping zich de sporen aftekenen van vensters die zijn ingehakt in het metselwerk.

Afb. 10. Opmeting van de noordgevel met in zwarte lijnen de vermoedelijke 16de-eeuwse vloerniveaus, gevelopeningen en gevelbeëindiging

Doordat met name de zijkanten geen oorspronkelijk hoekverband met klezoren bevatten, is niet mee na te gaan of zich hier kleinere vensters hebben bevonden. Gelet op de plaats en het gebrek aan sporen van andere vensters op deze hoogte is het wel vrij zeker. Onder het middelste venster van de beletage tekent zich een dichtgezet kruisvenster af. Het valt op dat voor een gebouw uit het begin van de 16de eeuw de toren als gevolg van de kleine vensteropeningen een gesloten en daarmee een ogenschijnlijk weerbaar karakter had.

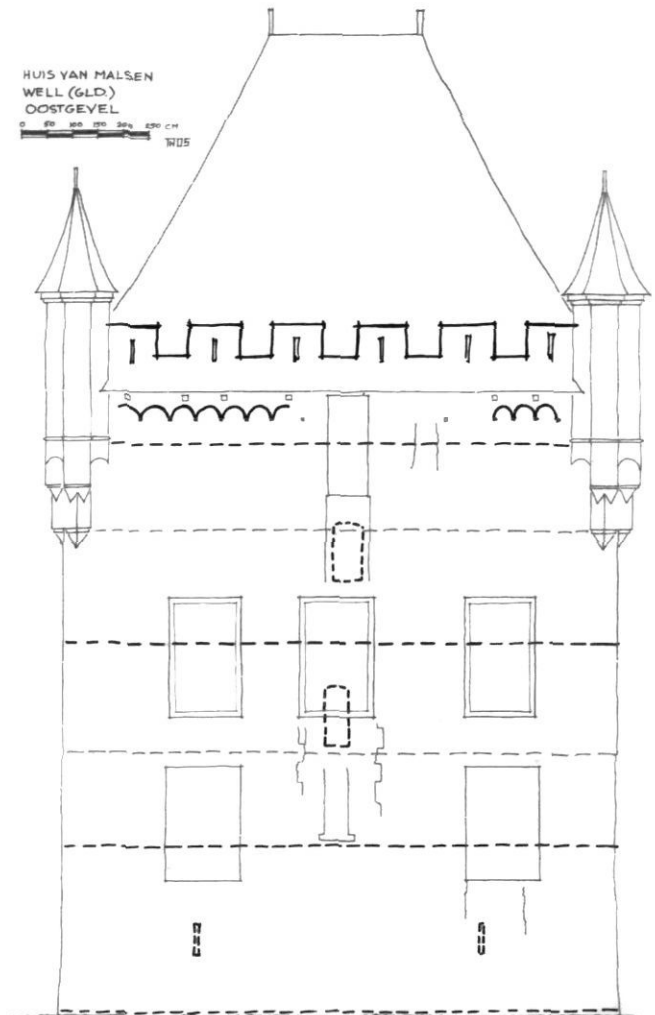

Afb. 11. De oostgevel van de woontoren

Fase 4, na 1672?

In 1732 tekent Abraham De Haen het huis vanuit het zuidoosten (afb. 15). Uit deze tekening, de eerste duidelijk topografische afbeelding van het huis, blijkt dat de door De Bruyn veronderstelde vleugel en toren aan de westzijde in die tijd al geheel verdwenen waren en vervangen door een smalle aanbouw onder een lessenaarsdak. In deze aanbouw bevindt zich de hoofdtoegang. De voorburch is toegankelijk via een rechthoekig poortgebouw van één laag onder een zadeldak.

Afgaande op de gevelindeling blijkt de toren in- en uitwendig te zijn verbouwd. De vermoede kantelen zijn verwijderd en aan de zuidzijde is het rondboogfries verdwenen. De vloerniveaus zijn verplaatst en daarbij zijn in de gevel nieuwe vensters aangebracht. Het is niet ondenkbaar dat deze verbouwing heeft plaatsgevonden na de inval van de Fransen in 1672. Oerlemans meldt dat in de toren alle verdiepingen verwoest waren.⁷³ Wat deze verwoesting heeft ingehouden is niet duidelijk. Oerlemans meldt namelijk ook dat er zich op één van de kaspanten het jaartal 1656 bevindt.⁷⁴ Dit zou inhouden dat of de kap bij de inval gespaard is gebleven of dat de kap is samengesteld uit hergebruikt hout. Ook lijken de 16de-eeuwse sleutelstukken onder de zolderbalklaag behouden te

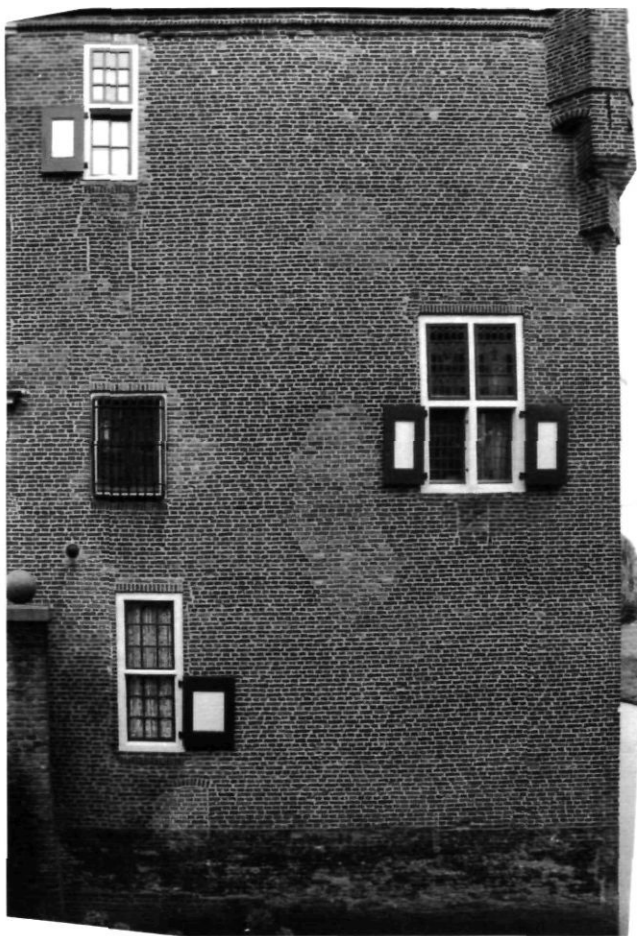

Afb. 12. Opmeting van de oostgevel met in zwarte lijnen de vermoedelijke 16de-eeuwse vloerniveaus, gevelopeningen en gevelbeëindiging

zijn gebleven, of eventueel te zijn hergebruikt. Er is vanuit het bouwhistorisch onderzoek geen aanleiding om aan te nemen dat de kap is hergebruikt, maar veel eerder dat de 16de-eeuwse kap is behouden.

Hoe het ook zij, de verbouwing heeft zich vóór De Haen het kasteel in 1732 tekende afgespeeld.

In de oostgevel bevinden zich op de tekening van De Haen ter hoogte van het souterrain drie vensters, waarvan het noordelijke iets hoger in de gevel is geplaatst dan de andere twee. Hieruit blijkt dat de kelder aan de zuidzijde al is verdwenen en dat aan de noordzijde ongeveer eenderde bewaard is gebleven. Hier moet zich dus iets van een opkamer hebben bevonden. Of het op de tekening weergegeven middelste venster ter plaatse van het souterrain, een kloostervenster, vereenzelvigd mag worden met het bouwspoor in de dichtzetting van het kruisvenster lijkt twijfelachtig. Het bouwspoor is weliswaar

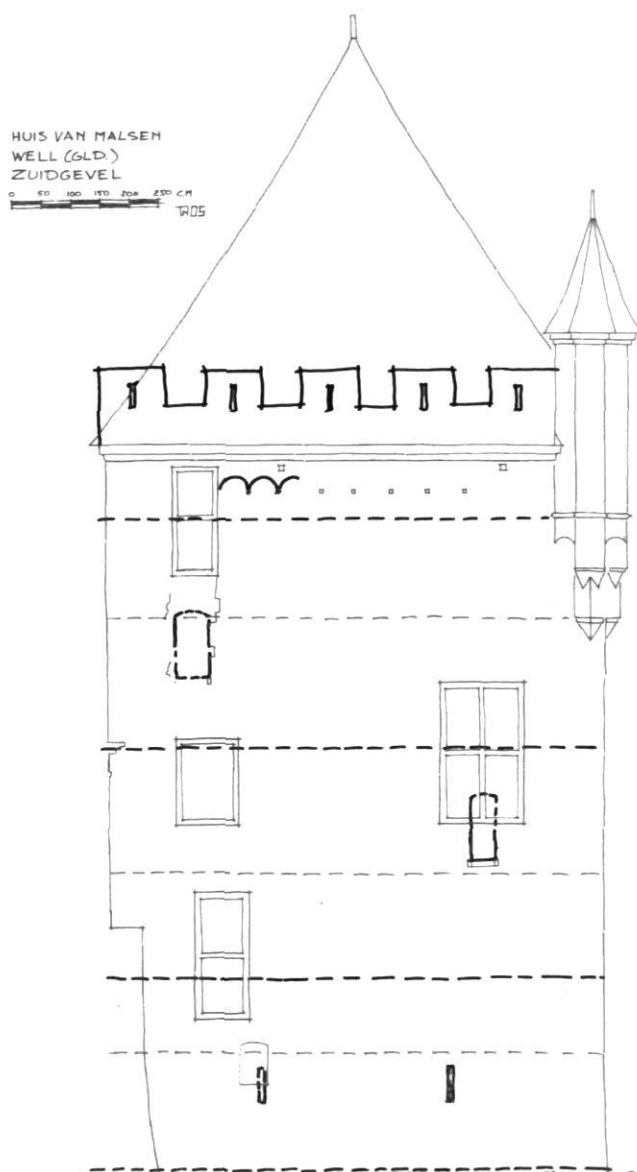
Afb. 13. De zuidgevel van de woontoren

van een dichtgezette smalle opening, maar is veel kleiner dan het kloostervenster dat De Haen weergeeft.

Uit het voorgaande blijkt dat de klamp niet vóór 1672 kan zijn aangebracht, omdat er dan geen sporen van dichtgezette vensters zichtbaar zouden zijn. Immers, de vensters zouden dan direct op hun goede (= huidige) plaats zijn aangebracht. Overigens zijn de verhoudingen in de tekening van De Haen niet geheel correct. De afstand tussen de vensters van beletage en souterrain in de oostgevel is veel te groot en tussen de vensters van de beletage en de eerste verdieping veel te klein. De situatie waarin het huis na 1672 kwam is tot aan de 19de eeuw niet wezenlijk veranderd, alleen is van de woontoren vóór 1819 het bovenste deel van het dak verwijderd. Hier heeft men een uitzichtplatform gemaakt, omgeven door een hekwerk. Op de hoeken van het hekwerk stonden beelden die de vier jaargetijden voorstelden.

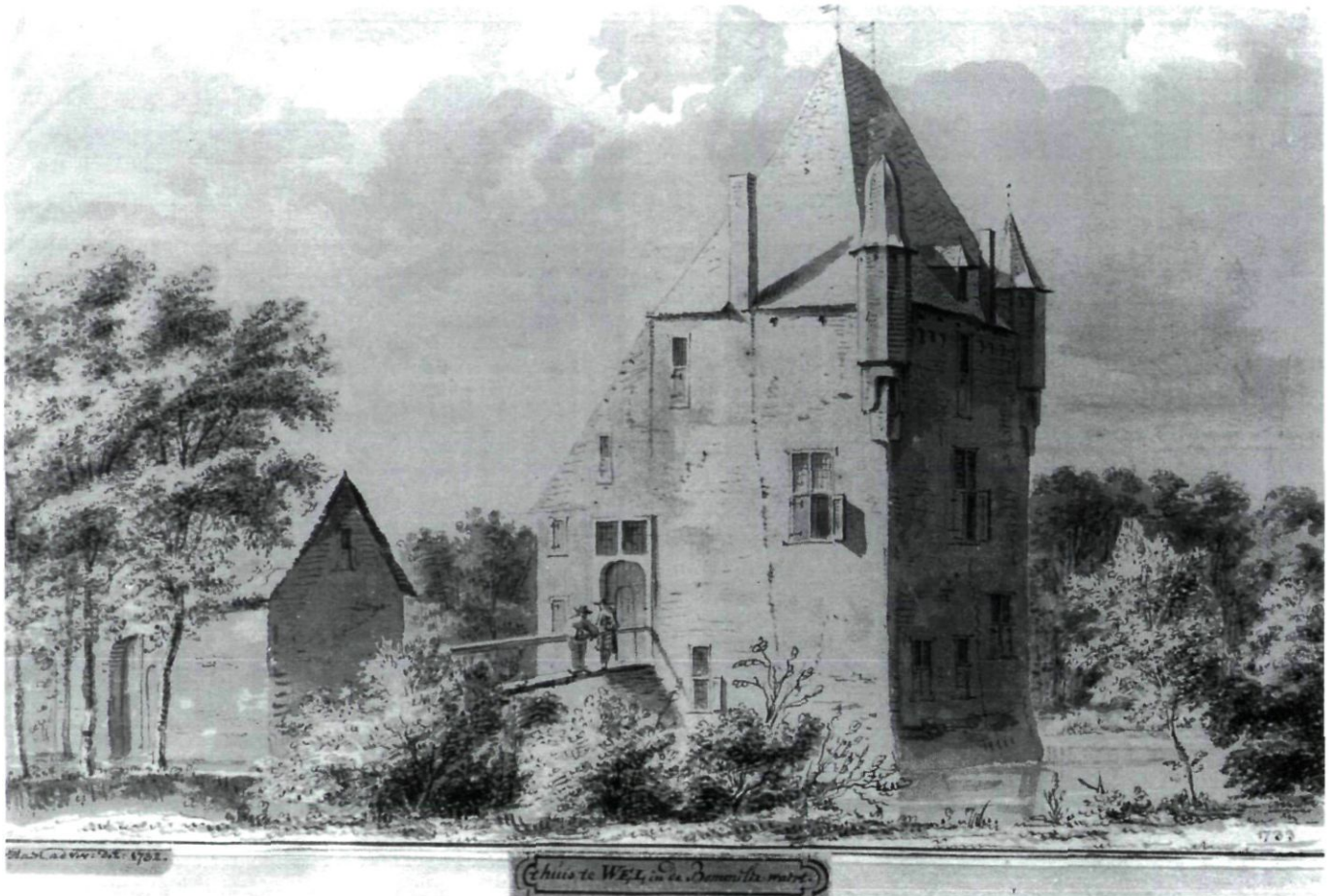
Fase 5, 1884-1885

In de jaren 1884-1885 is het huis in opdracht van Baron van Slingelandt verbouwd en – in historiserende trant – aanmer-

Afb. 14. Opmeting van de zuidgevel met in zwarte lijnen de vermoedelijke 16de-eeuwse vloerniveaus, gevelopeningen en gevelbeëindiging

kelijk uitgebreid. De aanbouw met lessenaarsdak aan de westzijde van de toren is gesloopt en vervangen door een tussenlid en een tegenhanger van de oude toren. Op de zuidwesthoek verscheen een smalle, hoge ronde toren (afb. 16). De uitbreiding zou naar verluidt de contouren van het 15de-eeuwse kasteel hebben gevolgd, dat wil zeggen de woontoren inclusief de door De Bruyn vermeende L-vormige woonvleugel. De ronde toren is kleiner dan de vermoede oorspronkelijk ronde toren. In de woontoren zijn het laatste deel van de kelder en de opkamer verwijderd, evenals het uitzichtplatform op het dak.

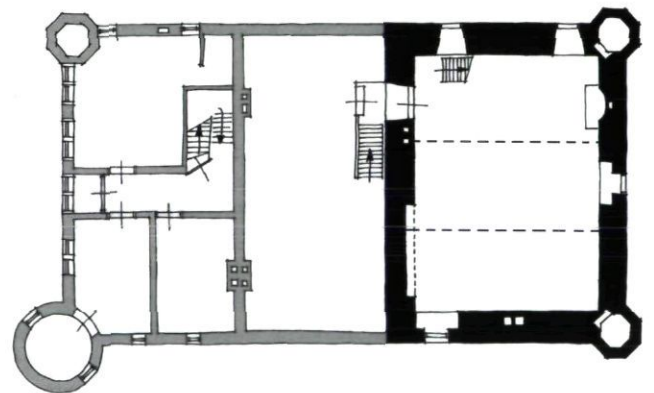
Afb. 15. Slot Well vanuit het zuidoosten. Tekening uit 1732 door Abraham de Haen (Gemeentemuseum Arnhem, top. atlas Gld. GM 6517)

Fase 6, 1928-34

In 1928 zijn in opdracht van de familie Boland wat wijzigingen voorgesteld aan het huis. Het betrof met name het wijzigen van de schuifvensters van de woontoren in kruisvensters met glas-in-lood en gebrandschilderde medaillons en het aanbrengen van een groot venster in de noordgevel van de hal. Niet alle wijzigingen werden door het toenmalige Rijksbureau van de Monumentenzorg goedgekeurd. Hierdoor zijn niet alle schuifvensters in de woontoren vervangen. In 1934 zijn het poortgebouw en de naastgelegen poortwoning herbouwd.

Conclusie

Het kasteel van Well in Gelderland lijkt in het begin van de 14de eeuw te zijn ontstaan uit een kleine bakstenen woontoren, die zich bevond op een omgracht kasteleilandje, met daarop aan de westzijde mogelijk een gepalissadeerd voorterein. Afgezien van het gegeven van een rechthoekige kelder met schiet- of lichtsluven, een waterput en een toegang aan de westzijde is er over deze fase weinig met zekerheid te zeg-

Afb. 16. Plattegrond van de bovenverdieping van Slot Well. In zwart de woontoren, in grijs de uitbreiding uit 1884-1885 (tek. naar F. Van Gulick, *Nederlandse kastelen en landhuizen*, z.p. [Den Haag] z.j. [1960], 149)

gen. De waterput duidt in ieder geval op de bewoonbaarheid van de toren. Archeologisch is aangetoond dat aan de zuidzijde een brug lag, wellicht vanaf een voorburcht. Het is onduidelijk wie deze toren heeft gebouwd, mogelijk Nicolaes van Malsen, die genoemd wordt in 1326 als leenman van de graaf

van Gelre.

De woontoren is vermoedelijk in de loop van de tijd aan één zijde uitgebreid met een wellicht ommuurde binnenplaats met op ten minste één hoek een ronde toren. Het uitbreiden van een solitaire toren is een veelvoorkomend verschijnsel en komt voort uit de wens van betere woonbaarheid en verdediging voor een redelijk budget.

Later, waarschijnlijk even voor 1519, de eerste archivalische vermelding van het huis, is de toren voorzien van een klamp en vermoedelijk vergroot. De bouwheer zou dan Robbert van Malsen zijn. Opmerkelijk is dat het leen waarschijnlijk daarbij overgaat van de graaf van Gelre naar de heer van Ammerzoden. Het gebouw krijgt boven een overwelfde kelder twee verdiepingen met kleine vensters en een zolder onder een schilddak. Waarschijnlijk zijn de gevels beëindigd met een kanteling op een rondboogfries, waarbij de oostgevel ook twee arkelorentje krijgt. Opvallend is de vormgeving van de toren in de vroege 16de eeuw. Er lijkt een weerbaar karakter nagestreefd, onder andere met zeer gesloten gevels, arkeltorens en kantelen, in een tijd waarin dit allemaal al niet meer ter zake doet. In de loop van de 15de eeuw had het vuurgeschut zich namelijk al zo ontwikkeld dat het kasteel als bouwwerk zijn militaire functie verloren had. De verdediging kwam veel meer te liggen in wallen en vestingwerken. Er kan dus gesproken worden van een zogenaamd coulissenkasteel, waarbij men lijkt te verwijzen naar de vroeg 14de-eeuwse woontoren van Hedel.

Vervolgens, waarschijnlijk na een Franse verwoesting in 1672 is het kasteel ingrijpend verbouwd. De niveaus werden gewijzigd, waarbij de nieuwe en grotere vensters werden aangebracht. De kap blijft daarbij op zijn plaats. Het is onduidelijk door wie en wanneer deze verbouwing is uitgevoerd omdat in de tweede helft door erfkwesties onduidelijkheden zijn over het eigendom.

Dan wijzigt het kasteel voor lange tijd niet wezenlijk. Er vinden ondergeschikte verbouwingen plaats, waarna in 1884-'85 door een nieuwe eigenaar, Baron van Slingelandt, modernisering en uitbreidingen worden doorgevoerd. In 1928-1934 vinden de laatste bouwkundige ingrepen plaats, ondermeer aan de gevels, en tevens worden op de voorburcht een poortgebouw en naastgelegen poortwoning gebouwd.

Noten

- ¹ De bezitsgeschiedenis is geschreven door Elly van Soelen, de bouwgeschiedenis door Taco Hermans en Edwin Orsel.
- ² Dreef 7, 5325 XD Well (Gld), coördinaten: blad 45A, x: 142,53, y: 417, 55.
- ³ G. Berends, *Documentatierapport Well (Gld.)*, Slot, typoscript 1969, z.p. (in documentatie Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist) en W.A. Bruyn, en H. de Koning, *Alles wel in Well*, Well/Ammerzoden 1994, 241-279.
- ⁴ Dit onderzoek is verricht in opdracht van en mogelijk gemaakt door

het echtpaar Oerlemans-van Schijndel.

- ⁵ J.A. Coldewey, *De Heren van Kuyc 1096-1400*, Tilburg 1981, 26.
- ⁶ Coldewey 1981, 29.
- ⁷ J. de Fremery, *De Navorscher* 48(1898), 469. Otto graaf van Gelre maakt het oppidum Nieuw-Wageningen tot een civitas.
- ⁸ H. van Bavel, *Regestenboek van het archief van de Abdij van Berne 1134-1400*, Heeswijk 1984, 24. De Fremery 1901, 272. L.S. Meihuizen, *De rekening betreffende het graafschap Gelre 1294-1295*, Arnhem 1953, 90 noemt Gyselbertus de Malsen.
- ⁹ P.N. van Doorninck, *Het oudste leenactenboek van Gelre 1326 naar het oorspronkelijk handschrift*, Haarlem 1898, 15. Eveneens in J.J.S. Sloet, J.S. van Veen en A.H. Martens van Sevenhoven, *Register op de leenactenboeken van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen. Het kwartier van Nijmegen*, Arnhem 1924, 700.
- ¹⁰ A. Verkoren, *Inventaire des chartes et cartulaires des Duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'Outre-Meuse*, (deel2), Brussel 1911, 199 nr. 656: «Henri van Malsen, chevalier, déclare être devenu vassal du duc (Jean III) de Brabant, et avoir à cette occasion transporté au profit du dit duc entre les mains de son châtelain de Heusden (Huesden) Jean de Wijtvlit (Wifliet) seigneur de Blaasveld, pour les tenir de lui en fief selon le droit féodal brabaçon, diverses parties de ses terres allodiales [...] situées dans la juridiction de Herpt.»
- ¹¹ RANB, RvB inv.nr.1111, 582-583. P. Avonds, *Brabant tijdens de regering van Hertog Jan III (1312-1356)*, Brussel 1984, 159-160. Ilc swaerte: Ilc = 200, t = waarschijnlijk tournooise, swaerte = zwarte omdat de munt veel koper en lood bevatte.
- ¹² Avonds 1984, 89-93 en 129-130. Brabant kreeg vanaf de 12de-13de eeuw te veel invloed in de Hollands-Gelderse grenszone, wat tot oorlog leidde. Hellechem = Heilisseem aan de Gete, tegenwoordig in Vlaams Brabant, hier had de hertog zich verschanst in de Premonstratenzer abdij.
- ¹³ RANB, RvB inv.nr.1111, 582.
- ¹⁴ P.N. van Doorninck, *Register op de leenacten van Gelre en Zutphen uit het Staatsarchief te Dusseldorp 1376-1402*, Haarlem 1901, 87. Sloet 1924, 700, geeft: "Een goet ontfangen bij Otto van Malsen 1403".
- ¹⁵ Van Doorninck 1901, 11.
- ¹⁶ Sloet 1924, 701.
- ¹⁷ B.H. Slicher van Bath, *Archief van de heren van Ammerzoden*, RA Arnhem (RAA) (072), regesten 41A.
- ¹⁸ ARA Brussel, Urselfonds, inv.nr.R38, tekst in het Middelnederlands en in het Latijn. Met dank aan Baudouin Graaf d'Ursel, die ons toestemming verleende het familiearchief te raadplegen. A. Graffart, 1998, *Inventaire des archives de la famille d'Ursel*, Brussel 1998.
- ¹⁹ De tekst van het testament (in het Latijn) is gepubliceerd in J.A.J. Beex, 'De oorsprong van het kasteel van Tilburg en de herkomst van het geslacht Van Malsen', in: *De Lindeboom*, Jaarboek (V), Tilburg 1981, 70-119. Beex herontdekte de grafzerk van Arents in het Rijksmuseum te Amsterdam.
- ²⁰ H. Bavel, *Regestenboek van het archief van de abdij van Berne 1400-1500*, Heeswijk 1990, 95. Deze Van Malsen was abt van 1492-1515. De abdij van Berne was vroeger in Berne (ten westen van Well) zelf gevestigd; nu bevindt de abdij zich in Heeswijk.
- ²¹ ARA Brussel, Urselfonds inv.nr.R38.
- ²² RANB RvB inv.nr.1111, 420.

- 23 A.F.O. van Sasse van Ysselt, *Genealogie der Adellijke familie van Eyck*, Den Bosch 1918, 8.
- 24 RAA, Ammerzoden (0372) inv.nr.354 fo25v,26,26v.
- 25 RAA, Ammerzoden inv.nr.359 fo14v.
- 26 In 1590 is het oud-archief van Ammerzoden door een brand verwoest. Ook de kasteelheer, George van Arkel overleed hierbij aan zijn verwondingen. Streekarchief Bommelerwaard, Ammerzoden inv.nr.146, 97.
- 27 RAA, Ammerzoden inv.nr.358 fo.14v. Uit inv.nr.354 fo25v, 26, 26v blijkt dat moeder en zoon het heergewaad zouden betalen, maar dat ze nalatig waren. Een Gosen Vogelesang wordt genoemd door J.C. Gijsberti Hodenpijl van Hodenpijl in *De Navorscher* 48 (1898), 185-186, omdat hij in 1598 in hechtenis was genomen na het schrijven van een "seeker vervloekt Kettters boekje". Ch. Sepp, *Het Staatsoezicht op de Godsdienstige Letterkunde in de Noordelijke Nederlanden*, Leiden 1891, 29-37, beschrijft de gevolgen voor G.V., die beweerd had dat Jezus Christus maar een mens geweest was. Zou deze vrijdenker de koper van het kasteeltje zijn?
- 28 RAA, Ammerzoden inv.nr. 359.
- 29 RAA, Ammerzoden inv.nr. 359 en 358 fo15.
- 30 RAA, Ammerzoden inv.nr. 358 19v, 24v: landverkopen; fo49v verkoop huis. In inv.nr.359: "hier wordt afgetogt 15 mrg: Ergo rest noch 21 mergen".
- 31 Streekarchief Bommelerwaard, Ammerzoden(146),inv.nr.97. RAA, Ammerzoden inv.nr.38, 39.
- 32 *Met gansen trou*, 1964 september, 203,204. Karel van Malsen, kleinzoon van Robbert v. M. en heer van Tilburg (†1587) trouwt de erfdochter van Onsenoort en Nieuwkuik. Hun kleinzoon Karel erft van zijn vader Adriaan O+N in 1608. De liaison Van Arkel (Ammerzoden)-Van Malsen (Well) wordt onjuist weergegeven in o.a. F.A.J. Vermeulen, *De Bommelerwaard*, (Ned. Mon. v. gesch. en kunst III), 's-Gravenhage 1932, 28-29 en F.W. van Gulick, *Nederlandse kastelen en landhuizen*, z.p., Den Haag z.j.(1960), 146.
- 33 RANB, Raad van Brabant inv.nr. 1129, p. 1410, 1472, 1473.
- 34 RAA, Ammerzoden inv.nr.359.
- 35 Streekarchief Bommelerwaard, Ammerzoden inv.nr.12.
- 36 RAA, Ammerzoden inv.nr. 358 fo126v. RANB, R.v.B.1129, p. 1410,1472,1473.
- 37 RAA, Ammerzoden inv.nr. 358 fo127v,128,140; inv.nr. 359, p. 34.
- 38 RAA, Ammerzoden inv.nr. 360G.
- 39 RAA, Ammerzoden inv.nr. 358 fo154,154v.
- 40 RAA, Ammerzoden inv.nr. 358 fo155,155v.
- 41 RAA, Ammerzoden, inv.nr. 360G, 360i. W. Annema, *Oud schrift voor bouwhistorisch onderzoek*, Delft 1988, 30 geeft: 1 morgen is ongeveer 6 hont, 1 morgen is 600 vierkante roede, 1 Gelderse roede is 3,8 m.
- 42 RAA, Ammerzoden inv.vr. 360A. Eveneens in 359 fo33v.
- 43 RAA, Ammerzoden inv.nr. 360G en 359 fo33v.
- 44 RAA, Ammerzoden inv.nr. 360G en 359 fo34. De Bruyn 1994, 261, A.M. van Dam is de dochter van A.M. Walraven.
- 45 RAA, Ammerzoden inv.nr. 360G en 359 fo34.
- 46 RAA, Ammerzoden inv.nr. 360G en 359 fo34.
- 47 Stedelijk Archief 's-Hertogenbosch, krantenverzameling. De H.B.V.C. verscheen in juli 1771 voor het eerst.
- 48 RAA, Ammerzoden inv.nr. 359A, fo35, p. 3, 4. Op p. 81 staan nog drie andere lenen van de heer Lenshoek vermeld (1798).
- 49 RAA, Ammerzoden inv.nr. 359A, p. 81.
- 50 RAA, Ammerzoden, inv.nr. 309.
- 51 SA 's-Hertogenbosch, krantenverzameling.
- 52 SA 's-Hertogenbosch, krantenverzameling. PNBD 7 januari 1823 en 5 mei 1826.
- 53 SA Bommelerwaard, Ammerzoden inv.nr. 98.
- 54 SA Bommelerwaard, Ammerzoden inv.nr. 98. De Bruyn 1994, 264.
- 55 De Bruyn 1994, 264.
- 56 SA 's-Hertogenbosch, krantenverzameling. Datum verschijning is 20 mei 1884 (nr.60).
- 57 De Bruyn 1994, 264-266.
- 58 De Bruyn 1994, 268. Helaas is niet duidelijk wáár Boland deze steen heeft gemeten.
- 59 Berends 1969.
- 60 H. Janse en Th. van Straalen, *Middeleeuwse Stadswallen en Stads-poorten in de lage landen*, Zaltbommel 1975, 63 en 65. Lichtspleten met deze vorm komen overigens wel voor bij kerktorens. Vriendelijke mededeling Albert Reinstra.
- 61 Het baksteenformaat van de woontoren van het nabij gelegen slot Loevestein is 26,5 x 12,5 x 6 cm en deze toren dateert uit circa 1360, van de woontoren bij Hedel 27 x 15 x 7 cm en deze toren dateert uit circa 1325.
- 62 Berends dateert het baksteenformaat overigens in of omstreeks het eerste kwart van de 16de eeuw, zie Berends 1969.
- 63 De Bruyn 1994, 252-255 en Berends 1969.
- 64 Berends 1969.
- 65 Het is overigens niet uit te sluiten dat het graatgewelf pas dateert uit de vroege zestiende eeuw.
- 66 De Bruyn 1994, 244-245.
- 67 In de tekst staat bij De Bruyn dat de muurdikte 1,14 m. is en de 'middellijn' 4,5 meter. Bij de reconstructietekening staat dat de muurdikte 1,15 m. is en de doorsnede 7 m.
- 68 z.n. (J.J.M. Oerlemans), *Slot Well, ook genoemd Huis van Malsen*, z.p. z.j., 2.
- 69 De Bruyn 1994, 268.
- 70 Het schilderij bevindt zich in de collectie van het Maarten van Rossum museum te Zaltbommel.
- 71 Zie voor het Nijmeegse spant: Harry Boekweit en Ad van Drunen, 'Het middeleeuwse tussenbalkjuk opnieuw beschouwd', in: *Monumenten en bouwhistorie. Jaarboek Monumentenzorg, Zwolle/Zeist* 1996, 19-28. De hoofdspanten zijn met de klok mee genummerd van zuidwest naar zuidoost 1 t/m 4. De halve spanten zijn aan de zuidzijde genummerd van oost naar west 1 en 2. Aan de noordzijde zijn deze merken gebroken.
- 72 De Bruyn 1994, 268.
- 73 Oerlemans z.j., 3.
- 74 Oerlemans z.j., 2. Wij hebben dit niet kunnen controleren vanwege de beperkte toegang tot de toren tijdens het onderzoek.

De wederopbouw van kastelen en buitenhuizen na circa 1600; met centraal het Huis te Capelle bij Rotterdam

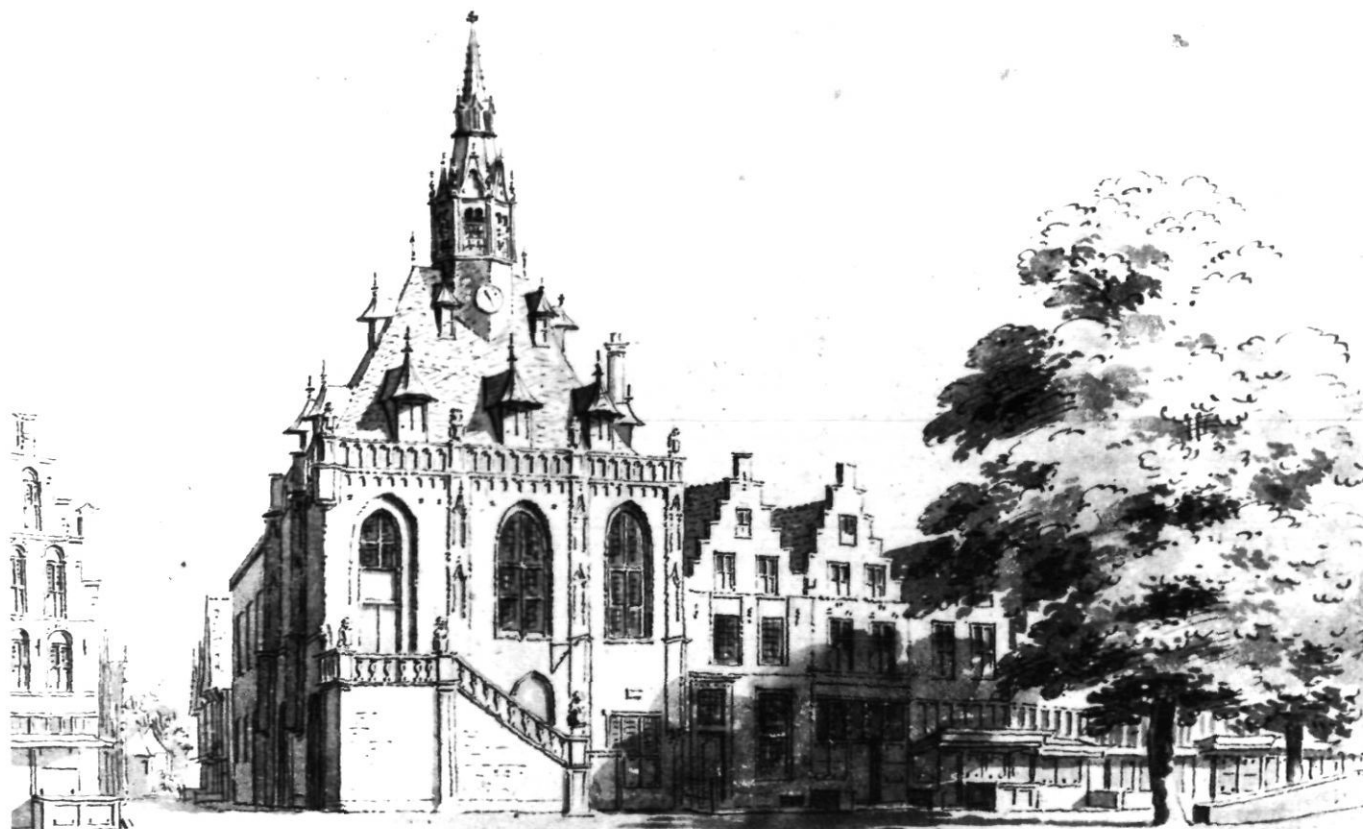
R. Meischke en H.J. Zantkuijl

Traditionele gevels en nieuwe daken (±1570-1630)

In de Tachtigjarige Oorlog die in 1568 begon, na een opstand tegen het Spaanse gezag, raakten de steden achterop en werd het platteland geteisterd. In de stad brak een architectuurloze periode van vrijwel 25 jaar aan. Buiten zou het bijna een halve eeuw duren eer de bouwkunst weer echt op gang kwam. Het is de vraag in hoever er in de grilige wereld van de wederopbouw buiten de steden enige ontwikkelingslijnen te trekken zijn. Aangezien de steden bij het herstel voorop liepen moet dit verhaal daar beginnen.

Het verlamdende conflict ontstond in een periode dat nieuwe

vormen zich aandienden en leidde meteen tot een verstarring in de architectuur. In de eerste vijftig jaar van de oorlog werden slechts de vele naast elkaar voorkomende gevelvarianties herhaald. Op één punt deed zich echter een nieuwe ontwikkeling voor: de invoeging van een lijst of goot tussen gevel en dak. Op de gevels had dit weinig invloed, op de daken veel. De nieuwe gevellijst bleef aanvankelijk beperkt tot spectaculaire gebouwen. Bij eenvoudige gebouwen kregen daken slechts een bescheiden overstek. In sommige gevallen werd daar een bak- of mastgoot onder aangebracht. Bij monumentale gebouwen in de middeleeuwen werden goten achter de gevel verborgen door deze boven de dakvoet op te trekken.

Afb. 1. Schoonhoven, raadhuis 1452. Tekening C. Pronk 1733. Middeleeuwse voorloper van het pronkdak. Met gootlijst zou het dak forser zijn en geheel zichtbaar (foto RDMZ)

Bij kastelen door middel van kantelen, bij raadhuisen door een borstwering of een opengewerkte balustrade en bij grote woonhuizen vaak met reeksen kleine dakvensters. Daardoor bleef de dakvoet uit het zicht en werd het aanzien van de gevels, in letterlijke zin verhoogd. Bovendien werden de dakvlakken van ouds opgetuigd met sierelementen als dakkapellen en kleine torens. Doordat die de gevelindeling volgden kwamen de daken in de ban van de gevels (afb.1).

Het nieuwe element in de architectuur, de stenen of houten gootlijst, was van deftige komaf. Het hoofdstel van de bovenste verdieping van het Colosseum te Rome was de stamvader. Dat was samengesteld uit een ver naar vorenstekende kroonlijst op forse consoles in het fries er onder. Dit samenstel kwam in de 15de eeuw in Italië in gebruik voor de bovenste lijst van belangrijke gevels.

De Italiaanse architect Sebastiaan Serlio (1475-1554) bracht dit element naar het noorden. Het diende daar niet alleen als gevelbekroning, maar als intermediair tussen de gevels en de hoge, noordelijke daken. Serlio nam deze lijst op in zijn reeks architectuurboeken waarvan het vierde deel als eerste werd uitgegeven in 1537 in Venetië. Twee jaar later volgde een vertaling te Antwerpen. Het zesde deel van deze serie, werd niet uitgegeven, maar was als gecopieerd handschrift in enkele kringen bekend. Daarin komt de klassieke lijst tussen gevels en hoge daken in veel variaties voor.¹ Serlio werkte na 1541 in Frankrijk aan Fontainebleau en het kasteel Ancy-le-France. Ook vandaar kan de Serliaanse gevellijst zijn weg naar het noorden hebben gevonden.

In 1560 deed die zijn intrede te Antwerpen bij het nieuwe raadhuis en in 1564 bij het Hansehuis. Ook het huis van de schilder Frans Floris uit 1566, een broer van de architect van het raadhuis, bezat een Serliaanse gootlijst tussen het zadeldak en de gevel.² Hier werkte ook Vredeman de Vries die in vele gravures, vooral in zijn *Architectura* van 1577 aan de verbreiding van dit motief bijdroeg.³

Ook in Amsterdam deed deze gevellijst zijn intrede. In 1563 bij de Waag op de Dam en het jaar daarop bij de Oudekerkstoren.⁴ Deze laatste bestaat nog en ook het bestek ervan is bewaard. De onderdelen werden kant en klaar geleverd door de Naamse steenhandelaar Koen van "Nuereberch".

Met de nieuwe gevellijst liepen de dakvlakken door tot voorbij de buitenkant van de muren. De kappen werden daardoor breder en hoger. Een dergelijk fors en geheel zichtbaar dak met de nodige versierselen op de juiste plaats wordt hier een 'pronkdak' genoemd. Deze daken werden nu vaak het opvallendste deel van een gebouw en kwamen het beste uit wanneer ze van de lange kant werden gezien. Die lange zijde mocht ook weer niet te lang worden en werd daarom onderbroken door een topgevel. Dergelijke topgevels aan de lange zijde van een schild- of zadeldak hebben nauwelijks een functie en zijn onafhankelijk van de hoogte en de helling van het achterliggende dak.⁵ Zij worden hier 'siertoppen' genoemd (afb.2).

In de eerste decennia van de Tachtigjarige Oorlog kwamen vrijwel geen luxe gebouwen tot stand.⁶ Van pronkdaken was nauwelijks sprake. Alleen het paleis van Willem van Oranje

Afb.2. Delft, Waterslootse Poort, stadszijde, voor de sloop in 1846. Nieuw bovenstuk (1593) op beschadigde stadspoort. Pronkdak met siertop en schoorstenen op nokpunten, de linker vernieuwd (foto RDMZ)

te Vlissingen uit 1581 was er een voorbeeld van.⁷ Dat was een sober, blokvormig bouwwerk met binnenplaats, zonder topgevels en met een duidelijke, omlopende gootlijst.

De moord op Willem van Oranje en de val van Antwerpen wekten veel beroering, eerst na de ondergang van de Onoverwinnelijke Vloot in 1588 kreeg de opstand een kans. Na ±1590 kwam er weer aandacht voor typisch stedelijke projecten, zoals stadspoorten en raadhuisen. Die moesten buitenstaanders overtuigen van de daar heersende welvaart. Particulieren volgden deze demonstratie van geloof in de toekomst in soberder vorm.

Natuurstenen gevels of -kozijnen pasten zij niet toe. In plaats daarvan gebruikten zij zwaar houten raamwerk. Dat verstevigde de dunne bakstenen gevels en kon in een vroeg stadium van het werk worden aangevoerd.⁸ Ook de natuursteenbanden en -blokjes zullen vlot leverbaar zijn geweest.

Locale variaties kwamen voor in de omlijsting van ramen, die soms in rodere steen werd uitgevoerd dan het gevelwerk. Dat leidde tot stedelijke bouwgewoonten of basisstijlen. Op het platteland werd dit gewone burgerwerk uit de steden in vereenvoudigde vorm nagevolgd bij de gevels van buitenhuizen en boerderijen.

Dit alles heeft weinig te maken met bouwstijlen of typen en meer met stromingen. Dat zijn navolgingen van composities of van onderdelen bij afzonderlijke gebouwen. Het was mogelijk dat men bij één gebouw elementen aan verschillende

andere bouwwerken ontleende. In het vervolg komen veel vormen ter sprake die van het ene object naar het andere werden doorgegeven.

Stadse pronkdaken, hun ornamenten en schoorstenen (±1590-1620)

Veel steden waren ±1590 reeds in bezit van nieuwe vestingwerken. Die waren door de stadsbesturen uitgevoerd, in nauw overleg met adviseurs in dienst van de Staten van Holland. Bij de stadspoorten en overheidsgebouwen die hier op volgden lijkt een soort overheidsstijl te zijn ontstaan. Daarbij kwam na een afwezigheid van 25 jaar de Serliaanse gootlijst opnieuw aan de orde. Die was opgebouwd uit drie delen: architraaf, fries en kroonlijst en kon, op de architraaf na, ook worden uitgevoerd in hout. Bij eenvoudige gevels liet men de architraaf weg. Een houten goot op klossen bleef over.⁹

De invloed van dit thans zo gewone element was groot. De daken hadden er een bredere basis door gekregen. De dakvlakken waren groter geworden en kwamen meer in het zicht. De reeds in de middeleeuwen geliefde ornamenten als dakkapellen, windvaantjes en ijzeren decoraties op de nok bleven in gebruik.

Aan de schoorstenen werd echter meer aandacht besteed. Die werden tot nu vaak gecombineerd met de buitenmuren. De pijpen kwamen dan bij de dakvoet uit en dat gaf problemen met de nieuwe gootlijst.

Reeds in het, in handschrift bekende VIde deel van Serlio kregen de hoge schoorstenen een monumentale vorm.¹⁰ Als gevolg van de symmetrisch ingedeelde plattegronden stonden de lange pijpen in paren op het dak, zij het soms op vreemde plaatsen. Vredeman de Vries ging in zijn *Architectura* nog verder en ontwierp schoorstenen op de nok die op torentjes leken.

Toplocaties waren de hoekpunten en het midden van de nok. Daarop volgde een symmetrische plaatsing op de nok. Soms kwam die uit de plattegrond voor, maar zo niet dan waren er hulpmiddelen. Door middel van enkele loze pijpen kon men eveneens symmetrie bereiken. Ook kon er worden 'gesleept'. Daarbij leidde men de rookkanalen op de zolders schuin omhoog, ondersteund door een houtconstructie. Dit was alleen mogelijk door het gebruik van kleine, harde baksteen. Dit sleepwerk lijkt voortgekomen uit een primitieve bouwwijze, maar het wordt pas voor het eerst gesignaleerd bij belangrijke gebouwen kort voor 1600.¹¹

Te Delft werd de in 1572 beschadigde en verlaagde poort over de Binnenwatersloot in 1593 voorzien van een nieuwe opbouw, die diende voor de rechtspraak van Delfland. Dit is tot nu het eerst bekende voorbeeld met schoorstenen op de hoeken van de nok. Er zal wel enig sleepwerk aan te pas zijn gekomen. Zowel aan de land- als stadskant was hier een siertop.(afb.2).¹² De Blauwpoort te Leiden, waarvan het steenwerk in 1603 werd ontworpen door de handelaar in Naamse steen Coenraad van Neurenburg, bezat hoge schoorstenen op de hoekpunten van het pronkdak. Zij zullen evenals de middentoren op een houtconstructie in de kap hebben

gerust.¹³ Bij het raadhuis van Bolsward uit 1614, waarbij opzet ontleend is aan de Architectura staat het slepen van rookkanalen vast.¹⁴

Vroege pronkdaken kwamen voor in enkele vestingsteden, zoals in het strategisch gelegen Gorkum. Het eerste was de uitbreiding van het raadhuis in 1591.¹⁵ De Dalemse poort en de grote toren van het tolhuis, volgden in 1598.¹⁶

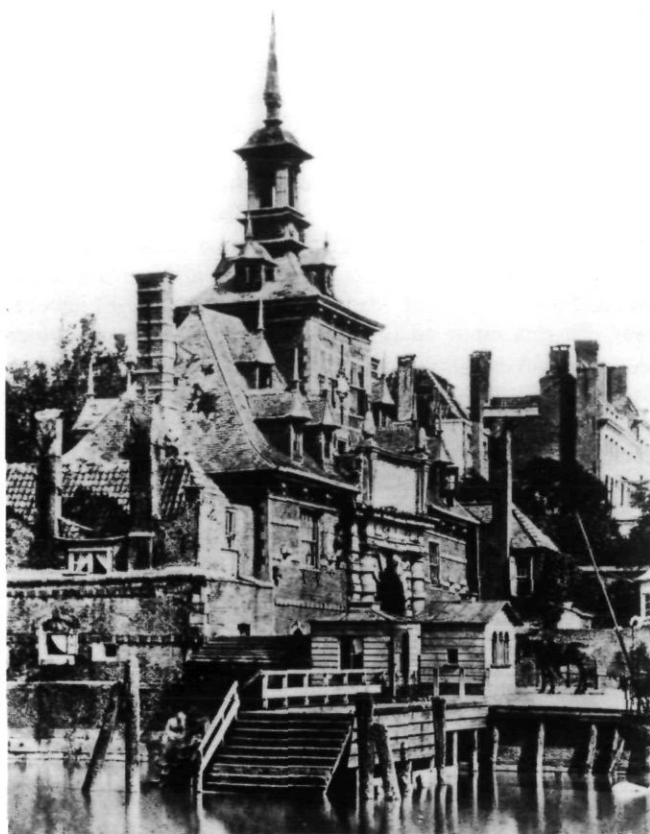
Ook Vlissingen stond vanwege zijn belangrijke vesting in de belangstelling van Den Haag. Het nieuwe raadhuis waaraan men in 1594 begon kreeg het wapen van de Markies en Stadhouder, toen nog Graaf Maurits in de geveltop. Het gebouw was een verkleinde en verbeterde uitgave van het beroemde Antwerpse voorbeeld, en werd gesierd door een pronkdak waarbij de schoorstenen als gevolg van de symmetrische plattegrond een goede plaats op de nokken kregen.

Rotterdam werd kort voor 1600 uitgebreid met nieuwe havens aan de kant van de Maas. Daarbij kwamen enkele nieuwe bolwerken en overheidsgebouwen tot stand. In 1598 waren dat een opvallende stadspoort en een beursgebouw. Die zijn afgebeeld op de stadsplattegrond van 1599 en een prospect van de stad van de zijde van de Maas uit 1615 (afb.3).¹⁷ Het beursgebouw bestond uit drie lage vleugels om een binnenplein, voorzien van omlopende daken met dakkapellen en een gootlijst op klossen. Deze galerijtjes met pronkdaken, vormden een bouwvorm die voor marktgebouwtjes algemeen ingang zou vinden. Aan de voorgevel was een siertop en bij de hoek een hogere toren voor de beursbel.

Voor Oude-Hoofdspoort werden reeds in 1594 'patroonen' getekend, mogelijk in verband met de aanleg van de havenmond en een bastion. In 1597 werd de fundering aangelegd en het jaar daarop het poortgebouw opgetrokken. Het bestond

Afb.3. Rotterdam, ingang nieuwe havengebied. Detail uit stadsprofiel van P. Serwouters (1615). Oude-hoofdspoort en Beurs, beide uit 1598. Beurs met drie lage galerijen, een siertop boven de ingang en een hoge toren bij de hoek.

Afb. 4. Rotterdam. Oude-Hoofdspoort aan de Maas (1598), met rechts Haringvliet Zz. Poorttoren met aan weerszijden brede wachtlokalen. Ver uitstekende gootlijsten geven grote pronkdaken. Laaggeplaatste schoorstenen. Poort uit de steenhandel (Gemeente Archief Rotterdam)

uit een bescheiden toren met bredere wachtlokalen aan weerszijden (afb.4). De ver uitstekende gootlijsten leidden ook hier tot forse daken die het gebouw domineerden. De natuurstenen poortdoorgang met het balkon voor trompetters zal bij een grote steenleverancier zijn besteld. Een eender portaal kreeg de poort te Schoonhoven uit 1601.

In 1607 verzeen er te Rotterdam nog twee gebouwen met pronkdaken: de Oostpoort en de achtergevel van het Raadhuis aan de Kaasmarkt, beide uit 1607 (afb.5). Deze bezaten een duidelijke blokvorm en in eerste aanleg geen schoorstenen op de nok.¹⁸ Amsterdam dat zich pas in 1578 bij de opstand aansloot kwam laat aan het pronkdak toe. Na de Beurs van Hendrick de Keyser uit 1608 volgden een aantal marktgebouwtjes met pronkdaken.¹⁹

Te Haarlem volgde op de Waag uit 1598 eerst bij de nieuwe vleugel van het raadhuis in 1620 een bijzonder fraai pronkdak met een groot overstek op lange consoles en veel dakkapellen.

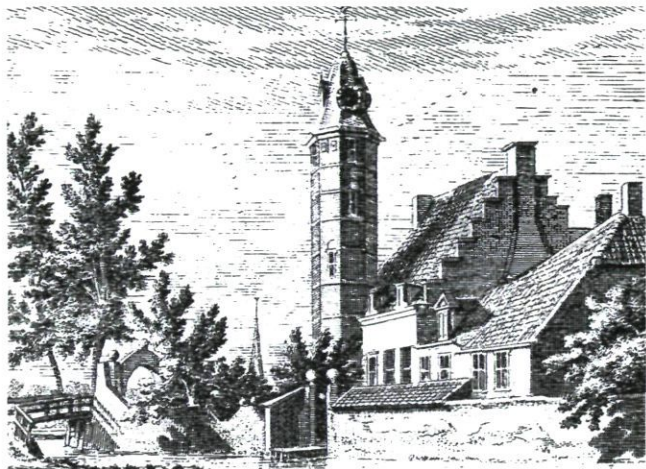
De eerste fase van het herstel op het platteland (±1590-1610): grillige composities, topgevels en siertorens

De stedelijke opbloei was de motor achter het herstel van de buitengebieden. Uit angst voor vijandelijke invallen wachtten

Afb. 5. Rotterdam. Raadhuis, achtergevel aan de Kaasmarkt (1607). Pronkdak met gootlijst en bescheiden siertop. Schoorstenen in de goten. Galerij voor de rechtspraak. Getekend met behulp van plattegronden uit 1781 en oude afbeeldingen (GAR)[schaal 1:±275]

de stedelingen lang met investeringen buiten de nieuwe wallen. Daar waren talrijke afgebrande kerken, verwoeste kastelen en verkommerde dorpen. De opleving begon aarzelend, vermoedelijk met het herstel van kastelen en buitenhuizen. Zij vormden de centra van het lokale gezag. Vaak ging de herbouw bij stukjes en beetjes zoals bij de Binckhorst in Rijswijk.²⁰ Daardoor is er van de eerste fase van het herstel zo weinig overgebleven. Bij veel vroeg herbouwde huizen lijkt een vast plan te hebben ontbroken. Het enige element van aanzien waren de hoog opgetrokken achtkante traptorentjes die op een willekeurige plaats tegen het huis lijken te staan. Zij hadden soms zelfs geen functie voor het bereiken van de verdieping. Zij zijn typerend voor de eerste fase van de wederopbouw. Een voorbeeld was het Huis Hoorn bij Rijswijk dat bij een bocht van de Schie was gelegen. (afb.6).²¹ Dergelijke torentjes kwamen ook in de steden voor, bij grote woonhuizen en bijzondere gebouwen.²² Bij kastelen vielen zij, zo zij er al waren, nauwelijks op. Nieuwe kasteelillussies kwamen bij de vroege wederopbouw weinig voor.²³ Waarschijnlijk trad het herstel op het platteland het eerste op in gebieden die ver van mogelijke oorlogshandelingen verwijderd lagen, zoals de duinstreek en de Hollandse eilanden. Een vroeg herstel toonde het kasteel Warmond bij Leiden (1590-94).²⁴ Het nog bestaande, geheel herbouwde Huis te Rhoon, heeft met zijn drie evenwijdige beuken de structuur van een stadshuis.²⁵ De voorste beuk draagt een bescheiden siertopje met het jaartal 1596 boven de ingang. De achterste en breedste beuk bevatte beneden de grote zaal en boven een Roomse kerkzaal. Er zijn twee uitgebouwde muurtorentjes waarin secreten waren ondergebracht. Op de tekening van Roghman

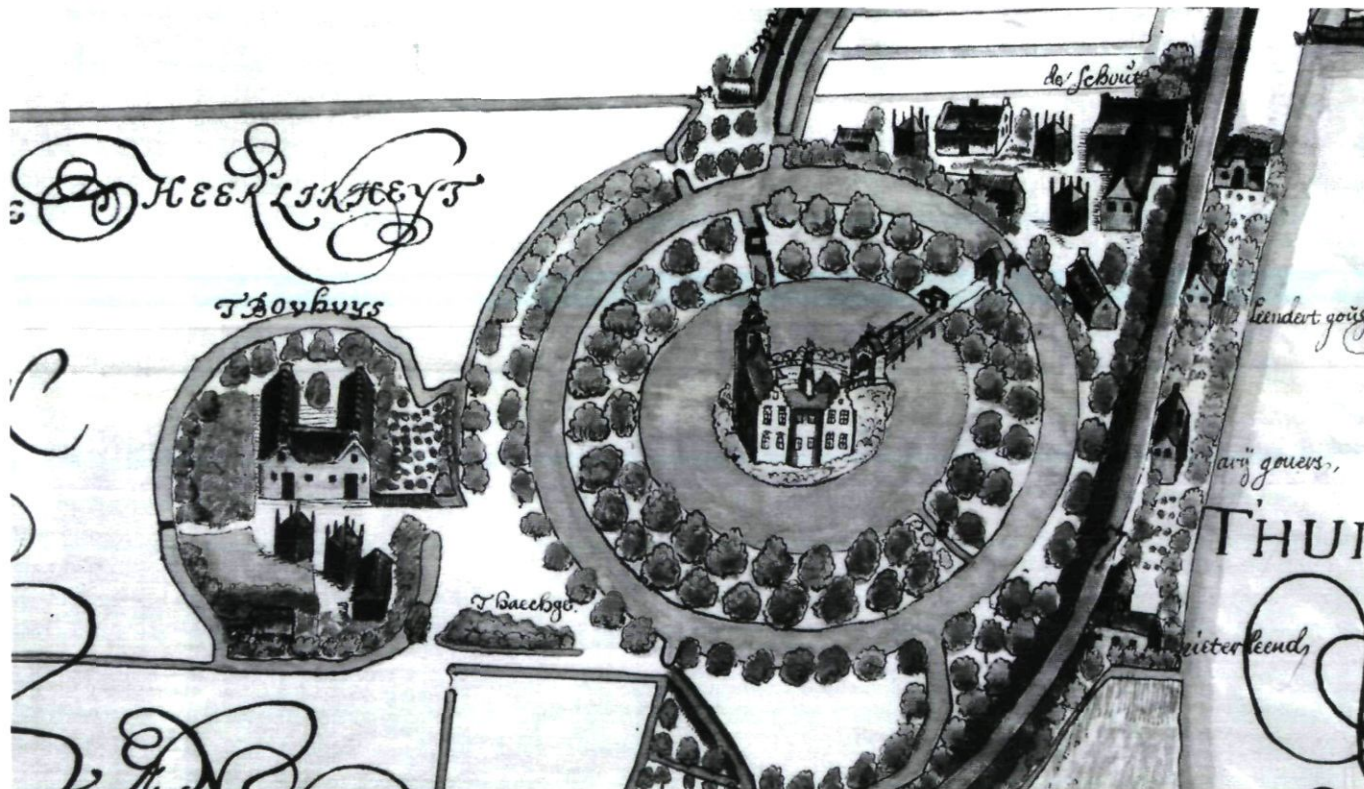

Afb.6 Rijswijk, Huis Hoorn. Laag woonhuis met hoge toren als representatief element (*Verheerlijkt Nederland*, 454)

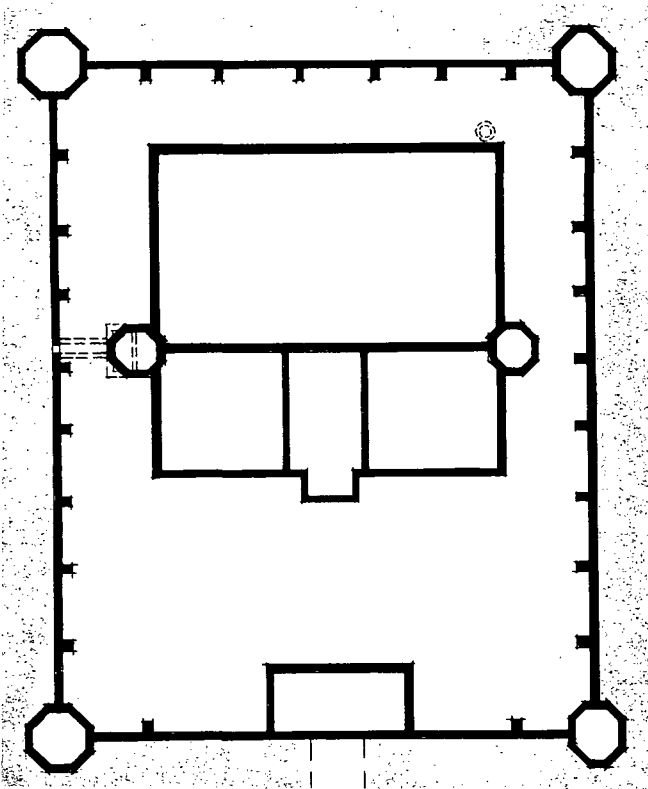
(1647) staat op het voorplein voor de ingang een grote boom. Ten noorden van Den Haag verrees in 1596 een nieuw buiten, het Huis ter Noot, eveneens driebeukig van opzet.²⁶ Te Teylingen werd de oude donjon voorzien van een nieuwe kap en werd in 1601 een groot tweebeukig huis op de voorburcht gebouwd.²⁷ De herbouw van het kasteel Groot Poelgeest ten oosten van Leiden in 1606 kreeg een rijk gedetailleerde topgevel aan de korte zijde van de hoofdvlugel. Aan de lange

zijde was daar een groep van drie siertoppen, waarvan de middelste het grootste was, zoals bij de nieuwe gevel van het Leidse raadhuis.²⁸ In al deze gevallen is de relatie met de stedelijke bouwkunst duidelijk, zij het in een versoberde vorm. Tijdens dit ontluikende herstel gingen de oorlogslasten zowel op Spanje als de Nederlanden steeds zwaarder drukken. In het voorjaar van 1607 werd de strijd niet hervat, maar ging men aan een wapenstilstand denken. Op 9 april 1609 werd een bestand gesloten dat twaalf jaar zou duren.²⁹ De toegenomen veiligheid op het platteland bracht de wederopbouw in een versnelling. De geconfisceerde goederen van de uitgeweken adel konden nu worden verkocht. Dat bracht een aardverschuiving in het grondbezit te weeg, waarbij veel bezittingen in handen kwamen van vermogende stedelingen. Geruïneerde kastelen werden hersteld als buitenhuis of gingen als bouwval te gronde.³⁰

Slechts van een enkel project zijn die omstandigheden bekend. Dat is het kasteel van Capelle dat herbouwd werd door de Rotterdamse koopman Johan van der Veken (1549-1616).³¹ Hij kocht, met het sluiten van het Bestand in 1609 de heerlijkheden Capelle en Nieuwerkerk van Jean de Ligne, graaf van Aremberg. In de acte van belening door de Staten van Holland in 1610 is er wat gebouwen betreft sprake van “de plaats van de hofstede van Capelle aan den IJssel met de boomgaard, singels en grachten die ertoe behoorden”, en “de woning die genoemd werd Het oude Hof, ten noorden van de Hofstede”.³² De bijbehorende landerijen besloegen 144 morgen.³³

Afb.7. Deel van kaart Heerlijkheid Capelle, 1611. Nieuw huis op het oude kasteel eiland. Westgevel, hier de voorzijde, met twee topgevels en tussenlid met torentje. Grote toren achter de noordvlugel. Zuidoosthoek mogelijk onvoltooid (GAR)

Afb.8. Summiere plattegrond van de opgraving uit 1965. Grondslag van westvleugel uit 1610. De torentjes in de zijgevels, het rechthoekige kasteleiland met hoektorentjes en poortgebouw zijn uit 1617 (Dienst gemeentewerken Rotterdam)[schaal 1:475, oostzijde boven]

Het hart van beide Heerlijkheden, het Huis te Capelle was al voor de oorlog verdwenen en de herbouw verliep in twee fasen die elkaar snel opvolgden. Er wordt hier dan ook gesproken van Capelle I en II. Het eerste project was een huis uit het eind van de eerste fase van de wederopbouw, Capelle II een hoogtepunt uit het midden.

De nieuwe eigenaar was een zoon van een grossier in haring te Mechelen. Omstreeks 1580 vestigde hij en zijn Antwerpse vrouw, Maria Quinget, zich te Rotterdam. Zij bleven daar hun katholieke geloof trouw. In 1591 stierf Maria Quinget, vijf dochters en een zoon achterlatend. Johan van der Veken kwam tot uitzonderlijke rijkdom. Zijn broer die ook naar Holland was gekomen werd protestant en burgemeester van Den Briel.

De Rotterdamse Van der Veken bezat contacten in hoge bestuurskringen, zowel in Holland als in de Zuidelijke Nederlanden. In 1604 kocht hij te Parijs van Philips Willem, de katholieke gebleven oudste zoon van Willem van Oranje, een deel van de Triangelpolder bij Steenberg. Sindsdien kon hij de titel Heer van Triangel voeren. De heerlijkheden Capelle en Nieuwerkerk die hij op zestigjarige leeftijd verwierf lagen slechts acht kilometer ten oosten van Rotterdam.

Van der Veken woonde sinds 1593 aan de Hoogstraat Nz. ten oosten van de Doodkistensteeg. In 1624 werd zijn huis door

de erven verkocht aan het Hoogheemraadschap Schieland dat er tot 1662 gevestigd bleef. De stadskarta van 1626 toont een voor Holland zeldzaam huistype met een achterplaats en een vijf vensters breed, dwarsgeplaatst voorgedeelte. Dat had een siertop in het midden, een ingangsportaal rechts en een hek langs de stoep.³⁴

Ten westen van de steeg stonden twee brouwerijen, de Drie Akeren en de Dubbele Arend, van de stank daarvan had men in de omgeving last. Deze bedrijven waren onderling gescheiden door de Dubbele Arendsteeg.³⁵ De woonhuizen ervan namen minder ruimte in beslag dan de bedrijfsgebouwen zodat er aan de Hoogstraat nog enkele panden tussen beide brouwershuizen stonden. Van beide gevels bestaan tekeningen.³⁶ De gevel van het westelijke brouwershuis droeg in de top een Dubbele Arend en boven de voordeur een afgehakt alliantiewapen met jaartal 1634. Nog steeds wordt deze gevel aangezien voor het Schielandshuis en daardoor ook als het huis van Van der Veken beschouwd.³⁷ Een misvatting die na een bestaan van anderhalve eeuw onuitroeibaar schijnt.

Een kasteel uit de eerste fase van het herstel, Capelle I

Van der Veken kan de herbouw van Capelle al in 1609 hebben aangevat. Dat blijkt uit twee kaarten van dit gebied. In oktober 1608 droeg het Hoogheemraadschap Schieland de landmeter Floris Balthasarsz op een kaart van het Waterschap te maken. Deze, gegraveerde kaart kwam begin 1611 gereed en toont op de plaats van het verdwenen kasteel Capelle twee concentrische grachten.³⁸ Op het kleine kasteleiland zijn alleen bomen aangegeven, terwijl bij andere dorpen op deze kaart wel ruïnes staan afgebeeld.

Een tweede kaart van Floris Balthasarsz, nu in opdracht van Van der Veken, betrof de heerlijkheden Capelle en Nieuwerkerk. Deze, getekende kaart draagt eveneens het jaartal 1611. De metingen voor dit beperkte, op groter schaal weergegeven gebied, kunnen in de zomer van 1611 zijn afgerond. Alle gebouwen, ook boerderijen, zijn op deze tweede kaart afgebeeld.³⁹ In de twee zomers, tussen het veldwerk van de eerste en tweede kaart, blijkt een nieuw huis te zijn verrezen (afb.7). De opgraving naar het kasteel Capelle in 1964/65 bracht ook enkele resten van funderingen van het herbouwde huis aan het licht.⁴⁰ In de daarvan gepubliceerde, schematische plattegrond zijn delen uit twee, snel op elkaar volgende bouwcampagnes verwerkt tot de grondslag van één huis dat in die vorm nooit heeft bestaan (afb.8).

De summiere plattegrond suggereert een tweebeukig huis waarvan de achterste beuk de onwaarschijnlijke breedte van tien meter heeft. De westelijke, smalle beuk van de plattegrond was oorspronkelijk de achterkant van Capelle I en herkenbaar aan de iets naar voren springende middenruimte. Deze middenruimte en de voorsprong kloppen niet met de voorgevel van Capelle II (afb.15). Ook kan de voorsprong in het midden van deze gevel niet uitgelegd worden als een stoep. Daarbij zou de hoofdmuur hebben doorgelopen en de stoep een aparte, lichtere fundering hebben gekregen. De funderingsresten van de westvleugel zijn onmiskenbaar van Capelle I. Tijdens de opgraving vroeg men zich af of de muurtoren aan

de noordzijde en de beerput daaronder niet later waren aangebracht. Het riool wees echter uit dat de beerput en de ommuring van het kasteleiland gelijktijdig waren. Dat de toren en de ommuring beide jonger waren, werd niet overwogen.⁴¹

Rond het kleine kasteleiland van Capelle I was een dubbele omgrachting die een grote oppervlakte innam (afb.7). Die diende tevens als berging van boezemwater. Een voorburch ontbrak. Ten noorden van het kasteleiland lag "T Bovhuys". Aan de oostzijde van de kasteelplaats was een driehoekig grondstuk, tussen de buitenste ringgracht en de dijk. De grote boerderij met bijgebouwen en drie hooibergen was het huis van de Schout. Daar aan grensden steenovens en droogvelden voor baksteen. Van dit rommelige voorerf voerde een korte en een lange brug naar het kasteleiland. Zowel aan het begin als aan het eind daarvan stond een poortgebouwtje.

De hoofdvleugel van het huis was aan de noordzijde. Daarachter stond een forse toren met bovenin een uitzichtkamer en een sierlijk topje. Van der Veken kan veel van dit soort achtkante torens gekend hebben. Maar één daarvan was hem al heel vertrouwd, de toren van de Rotterdamse Beurs (afb.3). De traptoren van Capelle I en die van de Beurs lijken volgens de afbeeldingen veel op elkaar. Beide stonden tegen de buitenkant van het gebouw, dicht bij de meest in het oog lopende hoek. Dat leverde een makkelijker aansluiting op aan de verdieping en de zolders dan een plaats op de hoek zou hebben gegeven. Vermoedelijk bevatte de toren van Capelle een aparte trap naar de kerkzaal, die vanaf het begin op de verdieping van de noordvleugel was ondergebracht. Daar beneden lag de grote zaal van het huis. Aan de voorzijde bevatte deze vleugel nog een zijkamer.

Op de noordvleugel sloot een dwarsgeplaatste vleugel aan, bestaande uit twee vertrekken met verschillende kappen. In het midden was een lage dwarskap met dakruiter. Aan het eind van de dwarsvleugel was een korte kap, op vrijwel vierkante grondslag. De nok daarvan liep evenwijdig aan die van de noordbeuk zodat aan de westzijde een topgevel was. De westgevel bezat zo een monumentale opzet van twee topgevels en een bindend element daartussen. Omstreeks 1600 was dit een gangbare compositie.⁴²

Het uitspringende middengedeelte lag blijkens de opgraving in het midden van de westgevel en niet precies in de as van de aansluitende middenruimte. Mogelijk diende dit als een soort rechthoekig uitgebouwde traptoren. De middenruimte kan een voorhuis zijn geweest, dat toegankelijk was vanaf het voorplein aan de oostzijde. De kamer aan de zuidkant bezat een ongebruikelijke korte kap die iets breder was dan diep. Dat roept de vraag op of het huis in 1611 reeds voltooid was. Het lijkt dat de zuidoosthoek nog gebouwd moest worden. Gezien de plaats van de brug naar het kasteleiland was dit het laatste deel van het werk dat aan bod kwam. Bij een eventuele voltooiing van de zuidoostzijde zou het huis een rechthoekige of U-vormige plattegrond hebben gekregen.

Misschien was het Capelle op de kaart van 1611 nog niet voltooid of had Van der Veken besloten het werk te staken. De dood van zijn enige zoon in 1610 ontnam de grondslag aan de

onderneming. Zijn vijf dochters trouwden met mannen uit betere milieus dan er te Rotterdam te vinden waren. Twee schoonzonen kwamen uit de zuidelijke Nederlanden en waren katholiek, twee anderen kwamen uit de Haagse bestuursfamilie Van Aerssen en waren protestant. Die beloofden eventuele kinderen katholiek te doen opvoeden.

De kinderen van Van der Veken hadden geen herinneringen aan het huis. Er was ook weinig van te maken. Het was onmogelijk in dit boezemgebied een tuin aan te leggen. Er was geen ander vermaak dan vissen, jagen of rondjes lopen op de boomsingel tussen de grachten. Het was geen gezocht gebied zoals de duinstreek en naar bezoek van Rotterdamers zag de familie niet uit.

Op 2 januari 1614 maakte Van der Veken zijn definitieve testament waaruit de moeilijke positie van Capelle bleek. De vierde dochter Barbara zou dit bezit wel op zich willen nemen. Zij huwde als laatste in 1613 met de uit Antwerpen afkomstige, zeer vermogende handelaar in juwelen Jan Baptist 't Kind van Rodenbeke en vestigde zich in Den Haag.⁴³ De Heerlijkheid Capelle zou worden geschat en in hun portie ondergebracht. Wanneer zij dit niet zouden aanvaarden of de andere takken zich er tegen zouden verzetten moest dat alles worden verkocht en de opbrengst worden gedeeld. Tegen deze achtergrond lijkt een voortijdige afronding van het werk niet onwaarschijnlijk. Capelle I was een groots opgezet project dat door de landmeterskaart uit 1611 bekend bleef. Door de uitbreidingen die veel van de vroege huizen kort daarop ondergingen is deze bron voor de kennis van de eerste fase zeer belangrijk.

De eerste buitenhuizen met pronkdaken (±1615)

In de geschiedenis van de Nederlandse architectuur was een zo belangrijk onderdeel als het buitenhuis bijna vijftig jaar uitgeschakeld, terwijl het elders het voornaamste hoofdstuk uit dit tijdvak was. De architectuur bleef hier nog lang verschanst binnen de vestingwallen van de steden. Alleen de grote steenleveranciers konden met kant en klare gevels of onderdelen te hulp schieten. Een ander facet dat een rol ging spelen was de plattegrond van grote woonhuizen en daarvoor kwam de hulp van nog verder weg.

In zijn zesde boek gaf Serlio, kort na 1541, een eerste aanzet tot een Europese huistypologie. Daarin omschreef hij enkele opvallende vormen: Franse huizen bestonden uit lange vleugels met een rij aaneensluitende vertrekken. Italiaanse huizen bezaten een middenhal of -gang met kamers ter weerszijden. Zij waren daardoor blokvormig. Bovendien hadden zij een volledige verdieping, terwijl de Fransen de bovenste vertrekken in de kap onderbrachten en voorzagen van reeksen dakvensters boven de goot.⁴⁴

Daarnaast was er nog een kleiner huistype van een min of meer vierkante vorm, met drie of vier aaneensluitende vertrekken zonder verkeersruimte in het midden. Deze aanleg kon zich uit een donjon door middel van deelwanden hebben ontwikkeld, maar ook uit een bescheiden kern door aanbou-

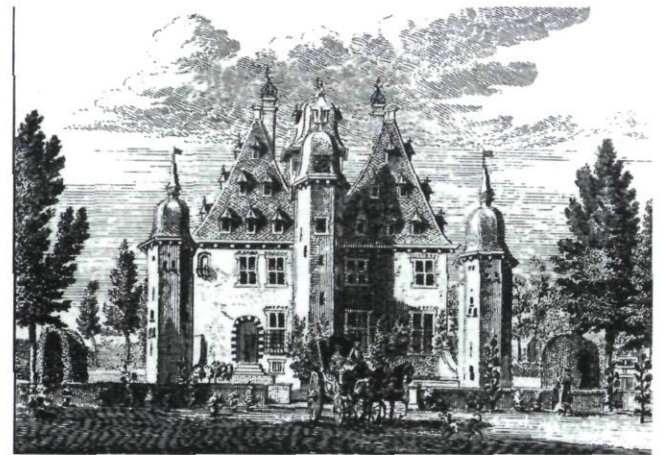
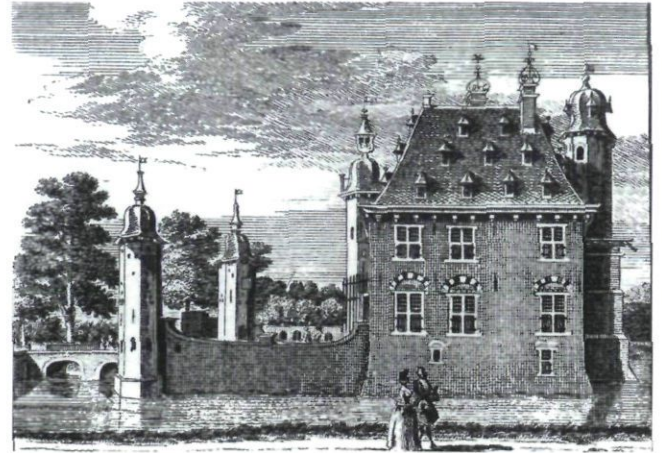
Afb. 9. Kasteel Bouvigne bij Breda. In 1611 in laatste fase afgerond door de eerste raad van Philips Willem, Prins van Oranje. Pronkdak met hoektoren en oorspronkelijk nog een tweede toren op ingang (ansichtkaart)

wen. Deze vorm was geschikt voor kleine kastelen en leende zich voor een indrukwekkend dak.⁴⁵

In de Noordelijke Nederlanden ontbrak tot 1625 een leidend hof. In plaats daarvan lijkt een groep vooraanstaande opdrachtgevers uit de toppen van verschillende, gefortuneerde kringen de leiding te hebben genomen. Daar ging men een eigen weg en maakte het alom gevolgde voorbeeld van Amsterdam weinig indruk.

Naar de adviseurs van deze veronderstelde kopgroep kan men slechts gissen. De grote steenhoudersfirma's die bij monumentale stedelijke bouwwerken veel invloed hadden stonden hier buitenspel. Metselbedrijven volhardden in het ouderwetse burgerwerk. De timmerlieden, die als constructeurs en uitvoerders op de bouwplaats de grootste taak hadden, waren meer ingenieurs dan architecten. De verbreiding van het pronkdak buiten de steden zal vooral van de opdrachtgevers zijn uitgegaan.

Een belangrijk gebouw uit dit milieu is het weeshuis te Buren, dat in 1613 door Maria van Nassau werd gesticht. De

Afb. 10. Huis Voorn, ten westen van Utrecht. Vernieuwd na verkoop in 1615. Schoorstenen op binnenmuren (Verheerlijkt Nederland, 94,95)

plattegrond ervan is volkomen gelijk aan een voorbeeld van Serlio's Franse model.⁴⁶ Dit weeshuis bestaat uit een enkele, lange vleugel van 45 bij 8 meter en bezit een pronkdak met een overstekende gootlijst. Op de nok staan een dakruiter en twee, als gevolg van de plattegrond symmetrisch geplaatste schoorstenen. Verder zijn er fraaie dakkapellen en ijzeren nokversieringen.

De als architect aangeduide beeldhouwer Adriaen Frederiksz van Oudendijck uit Utrecht ontving 90 gld in 1613 voor verschillende "patronen ende beworpen" voor het weeshuis. Ook kreeg hij 5 gld als "architekt" voor "patronen" voor de toren van het raadhuis. Vermoedelijk had hij meer klandizie in deze kringen want in 1614 verhuisde hij naar Den Haag.⁴⁷ Daar wordt zijn naam genoemd bij een uitbreiding van het huis Wassenaar van Duivenvoorde op de hoek van de Kneuterdijk en het Lange Voorhout uit 1621. Ook dat bezat een fraai pronkdak.⁴⁸

Het Huis Bouvigne bij Breda is een ander voorbeeld uit dit milieu (afb.9). De huidige blokform is het eindproduct van enkele verbouwingen. Het huis werd in 1611 door de adellijke familie Van Brecht verkocht aan Ridder J. Baptist Keermans.

Die zal met een verbouwing zijn begonnen want hij verkoopt het huis voor het dubbele bedrag in 1614 "om schult" aan Philips Willem, Prins van Oranje, van wie hij de Eerste Raad was.⁴⁹ Die kan het werk voltooid hebben voor hij in 1618 overleed. Daarna kwam dit huis met de Bredase bezittingen en de prinselijke titel aan zijn halfbroer Maurits. Die liet in 1621 een kaart van dit landgoed maken. Daarop prijkt het voltooide huis met de hoge zeskante hoektoren en een tweede, nu verdwenen toren boven het ingangsportaal.⁵⁰ Het huis met een grondvlak van 15,75 bij 13,25 meter bevat vier aaneengesloten ruimten. Het is gedekt met een flauwhellend, overstekend dak met twee rijen dakkapellen. De schoorstenen spelen geen rol in de compositie.

Het huis Plettenburg bij Jutphaas werd in 1596 gekocht door Nicolaas de Malapert, een rijke protestant uit Antwerpen, die eerst naar Bremen was uitgeweken. Vermoedelijk heeft hij het huis in 1613 vervangen door een grandioze nieuwbouw. Daarvan werd gezegd dat er "geen schoonder huys in het Sticht, jae geheel Holland, gesien is". De Malapert stierf in 1615 en dat kan de reden zijn geweest dat het huis niet werd voltooid. Het bestond uit een samenstel blokvormige bouwlichamen met pronkdaken, dakkapellen en hoge schoorstenen bij de nokpunten. Aan een der lange zijde was een kleine siertop.⁵¹

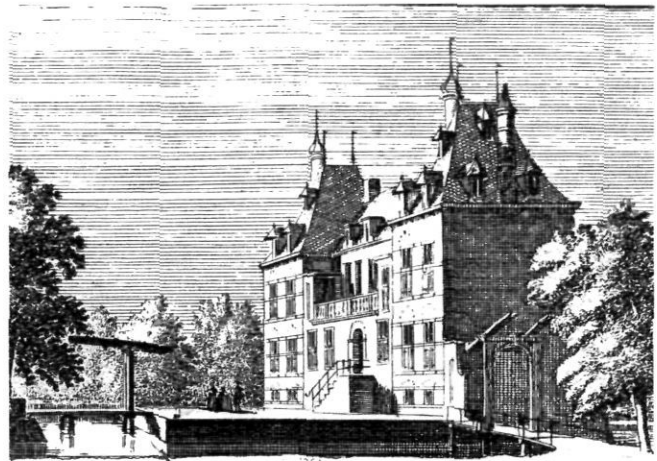
Het Huis Voorn aan de Leidse Rijn ten westen van Utrecht werd in 1615 gekocht door Cornelia de Malapert, echtgenote van Jacob Godin (afb.10).⁵² Bij de verbouwing na deze aankoop werd het huis een rechthoek van 20 bij 14 meter, waarbinnen vier ruimten waren. Het werd gedekt door twee gelijke pronkdaken, met aan de zichtbare zijden drie rijen dakkapellen boven elkaar. Aan de voorzijde stond een kleine achtkante toren, aan de achterkant was een uitgebouwd vertrekje met een toren er boven. Voor het huis was een plein met twee hoektorentjes en een poort.

Het huis Klein Poelgeest bij Koudekerk was een verwoest kasteel dat in 1614 werd aangekocht door een lid van de Leidse magistratuur, die er ruim 20 jaar eigenaar van bleef.⁵³ Hij zal het huis hebben herbouwd, waarbij aan de achterzijde een oud gedeelte bewaard bleef. Er kwam een monumentale voorkant met twee gelijke paviljoens, die door een vleugel waren verbonden. Ook hier was een op het huis aansluitend, omgracht voorplein (afb.11).

Het is opvallend dat alle huizen van deze groep ontstaan zijn uit enkele verbouwingen waarbij het pronkdak tot de laatste fase behoorde. Omdat men daarbij terwille van de eenheid aansloot bij ouder gevelwerk bleven de gevels ouderwets.

Capelle II, een vroeg buitenhuis met pronkdak (1617)

Na de dood van Johan van der Veken, op 26 augustus 1616 kwam het bezit aan het echtpaar Joan Baptiste 't Kind en Barbara van der Veken. Het werd daarna geheel verbouwd. Op 14 oktober 1618 kon hun eerste zoon, te "Capel" worden gedoopt.⁵⁴ De moeder overleed bij de geboorte van een tweede zoon in 1620 en de vader stierf in 1625. Een verbouwing daarna kan worden uitgesloten. De vroege datering van Capelle II wordt bevestigd door een tekening van Roghman

Afb. 11. Klein Poelgeest bij Leiden. Nieuwe voorzijde na 1614, twee hoekpaviljoens en tussengalerij. Ronde schoorstenen, vrij geplaatst (Verheerlijkt Nederland, 269)

uit 1646. De voorgevel gaat daar, net als te Rhoon, schuil achter hoog opgeschoten bomen op het voorplein dat bij de grote verbouwing werd aangelegd.

Beide heerlijkheden vererfden in 1625 op de zesjarige Pieter. Toen deze in 1641 stierf kwam alles aan zijn zuster Catharina, die sinds haar huwelijk in 1642 in het Waalse deel van de Zuidelijke Nederlanden woonde.

Na de dood van Catharina in 1666 werd het bezit aan de stad Gouda verkocht. In 1681 ging het huis, zonder de heerlijke rechten, over aan de Rotterdamse familie Groenhout. Het kon nu alleen nog door zijn architectuur zijn hoge afkomst bewijzen. Het bleef in deze familie en werd als zoveel buitenverblijven in 1795 gesloopt.

De nieuwe eigenaar van 1616 moest als juwelier tonen dat edelstenen rijkdom brengen en zijn nieuwe kasteel moest dat uitstralen.⁵⁵ Bovendien was de zuidoosthoek niet afgebouwd en kunnen er problemen zijn geweest met de grote toren.⁵⁶ Door de verbouwing ontstond een vierkant huis met een grondvlak van $\pm 18 \times 19$ meter. Het was daarmee groter dan Bouvigne of Voorn. Het eiland kreeg nu een rechthoekige vorm met een voorplein en toegang aan de westkant. Het werd omgeven door een muur met vier hoektorentjes waarvoor de grote toren uit 1610 werd gesloopt. Het vernieuwde huis kreeg een gesplitst pronkdak met een middentoren.

Van Capelle II is zoveel bekend dat het getekend kan worden (afb.12). De opgraving bracht de hoofdlijnen van de plattegrond aan het licht. De plaats van schoorstenen en vensters blijkt uit de topografische tekeningen en verraadt de indeling. Een beschrijving van het inwendige vult dit aan.⁵⁷

Een eerste blik op de achterkant van het huis na de verbouwing geeft een tekening van de Rotterdamse historicus Jacob Kortebrant uit 1752. (afb.13). Een schilderij van kort na de voltooiing zal het voorbeeld zijn geweest. Mogelijk heeft er een soortgelijk portret van de voorkant bestaan. Een schets-tekening van Kortebrant kan daarop wijzen (afb.14).⁵⁸

Eerst in 1734 werd het huis, naar de werkelijkheid afgebeeld

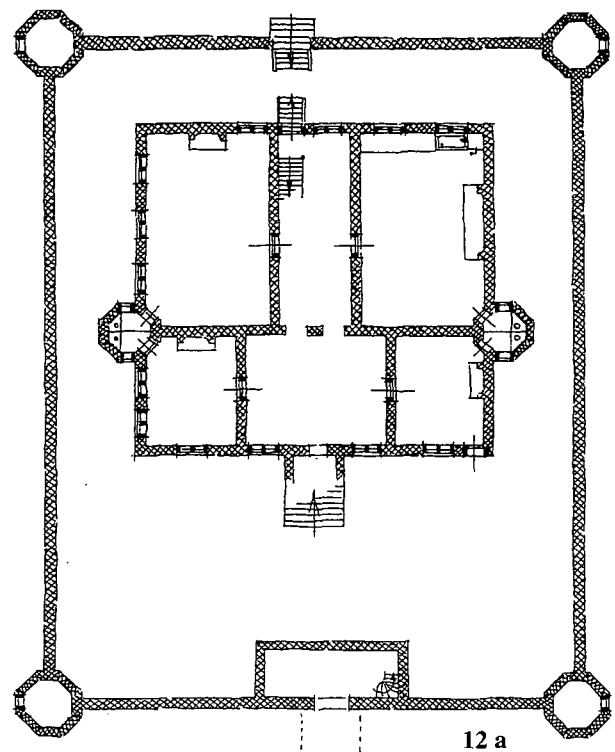
door Abraham de Haan de Jonge (afb.15). De schoorstenen staan nog op hun oude plaats. De kruiskozijnen zijn schuiframen geworden en alleen in de achtergevel is er een venster bij gekomen. In de noordgevel heeft het middelste venster van de grote zaal een balkon gekregen. Het bovendeel van de muur om het eiland is afgebroken en door een heg vervangen. Buiten de gracht staat een nieuw koetshuis.

Ook Jacob Kortebrant maakte in 1737 enkele tekeningen van het huis in de toen bestaande vorm. Daarbij werd de voorgevel frontaal afgebeeld als op een bouwkundige tekening, de omgeving is van een hoger standpunt genomen (afb.16). De perspectief van de kademuren is gericht op de wijzerplaat van de toren. Boven de goot is een sierstuk aangebracht. Als dagelijkse ingang diende een deurtje in het onderhuis, uiterst rechts. De ophaalbrug en het poortgebouwtje hebben plaatsgemaakt voor een vaste brug. Waar deze op het voorplein aansloot droegen twee pedestals dezelfde wapendieren als bij het sierstuk. In de slotgracht zijn een paar fontein geplaatst. Op de meer schematische tekening van de achterzijde staan in de verte de weggedachte bomen van het voorplein er nog fier bij. Aan de noordzijde is de brede binnengracht deels aangeplempt en aangelegd tot siertuin.

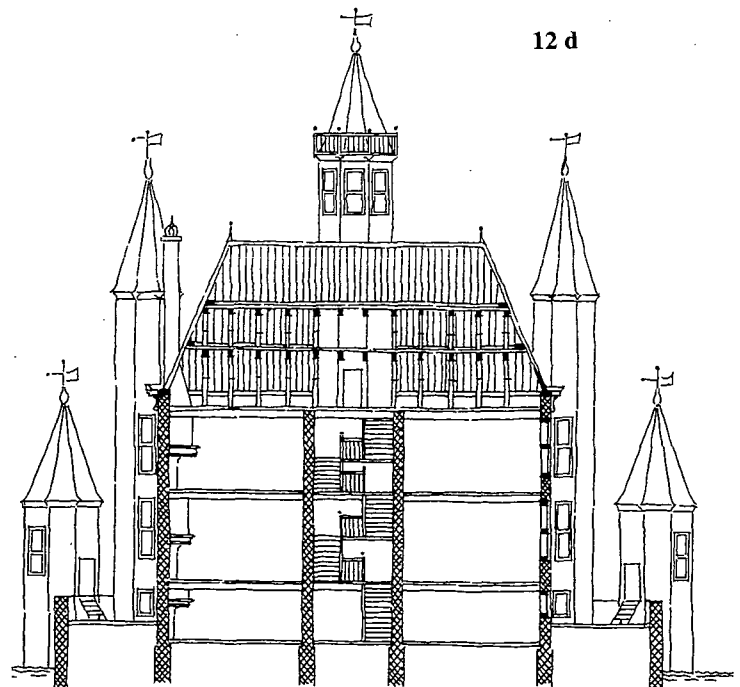
In de nu tot voorgevel geworden westzijde blijkt het uitspringende middenstuk te hebben plaats gemaakt voor een recht gedeelte. Vermoedelijk is de gevel daarbij grotendeels vernieuwd. De vensterbogen van hoogrode steen waren aangepast aan het oudere gevelwerk.⁵⁹ Het ingangsportaal zal bij een steenhoudersfirma in Rotterdam of Gouda zijn besteld. In de nieuwe gevelgedeelten aan de zuidoosthoek waren vensters en schoorstenen geplaatst zoals dat het beste uitkwam. Het dubbele pronkdak was indrukwekkend. De onderste zolderverdieping strekte zich uit over het gehele huis. Daarboven splitsten zich de hogere zolders en gingen twee kappen apart omhoog. Daartussen rees een toren op die de bekroning van de gehele compositie vormde. De twee muurtorens namen een middenpositie in tussen de hoofdtoren en de vier hoektorentjes van het kasteleiland.⁶⁰ Het omlopende terras was opvallend en zeldzaam. De hele compositie had een enigszins centraliserend karakter.

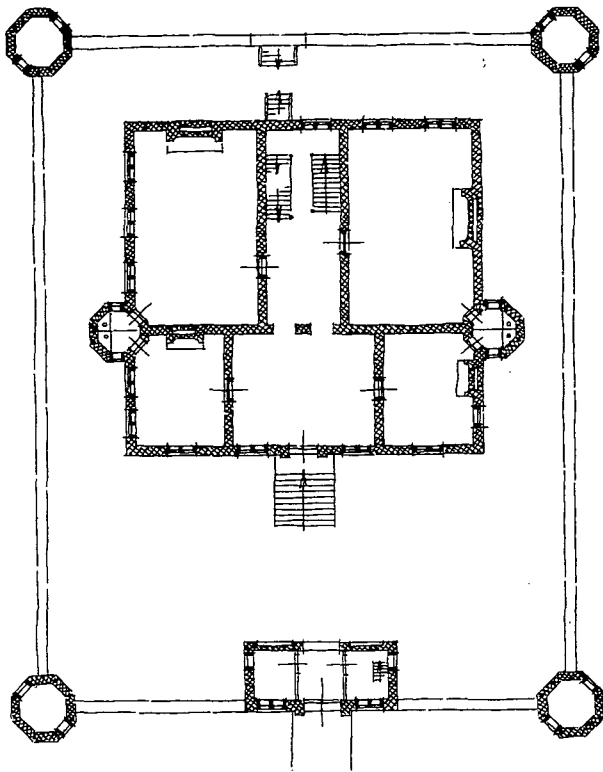
Behalve het bijzondere dak en de torentjes bezat Capelle II nog een verassend element: de Italiaanse plattegrond.⁶¹ Bij een beschrijving van het inwendige somt Kortebrant de belangrijkste ruimten op.⁶² Hij begon zijn tocht op het voorplein en na de stoep te hebben beklommen betrad hij "een zeer groot voorhuis" dat de halve diepte van het gebouw innam "en ruim zoo breed" was. Recht tegenover de ingang waren twee 'verwulfd' bogen, hetgeen een typisch 17de eeuwse afsluiting van een voorhuis is. Daardoor kon men naar 'de grote trap' en de 'verdere vertrekken' gaan.

Bij de grote huizen van het Rotterdamse havengebied, die in hoofdzaak van na 1675 dateerden, waren ruime bordestrappen algemeen. Een 'grote trap' moet voor Kortebrant wel heel bijzonder zijn geweest. Daarom lijkt het waarschijnlijker dat de trap van Capelle achter in de gang lag dan rechts daarvan. Kerkgangers konden dan door de achterdeur van het onderhuis rechtstreeks doorklimmen naar de kerkzaal.⁶³

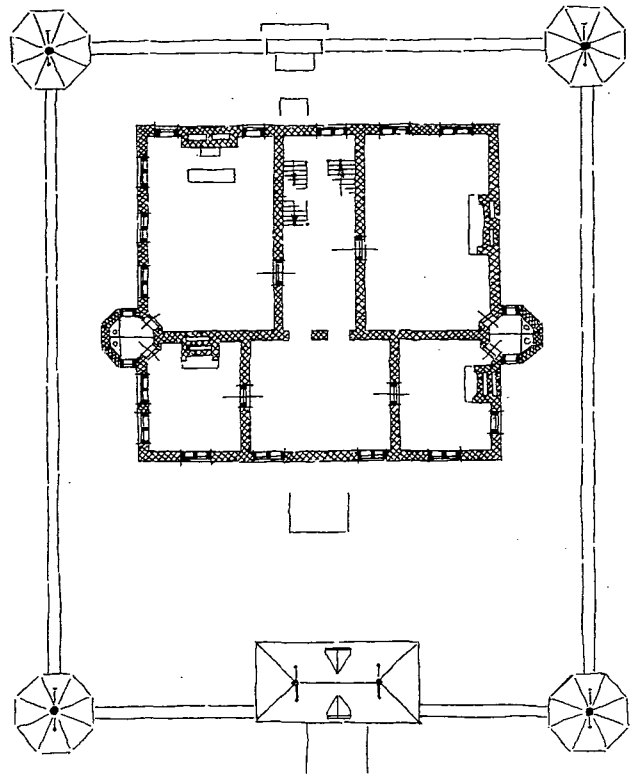

Afb.12. Reconstructie Capelle II. Toestand na 1617 [schaal 1:475, oostzijde boven]. 12a Onderhuis; 12b Hoofdverdieping; 12c Eerste verdieping; 12d Dwarsdoorsnede vlak achter de achtergevel; 12e Langs doorsnede.

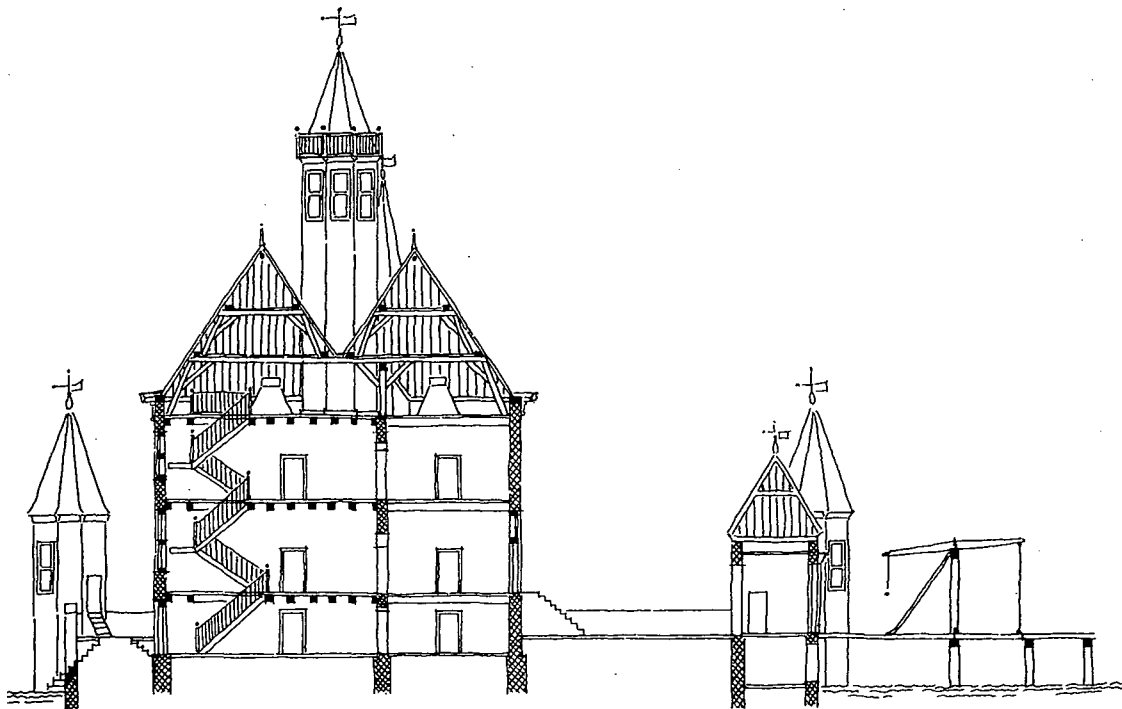

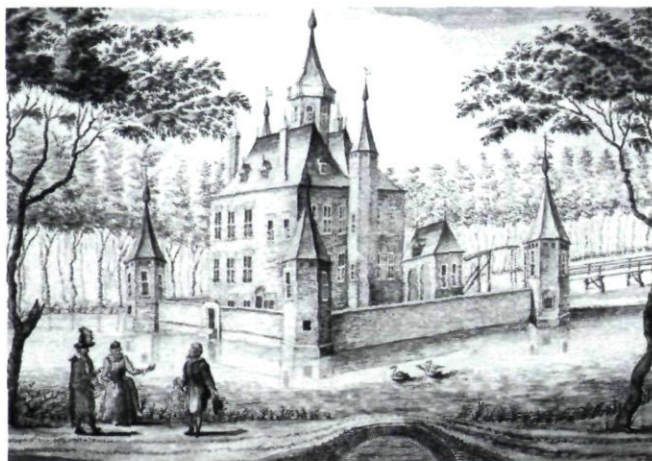
12 b

12 c

12 e

Afb.13. Capelle II, van uit noordoosten. Huis met eerste bewoners (1617-1620). Naar oudere afbeelding. Blokvormig huis met pronkdak en zeven torentjes, vrije schoorsteenplaatsing (I. Kortebrant, 1752; GAR; RISCH CD 97-13)

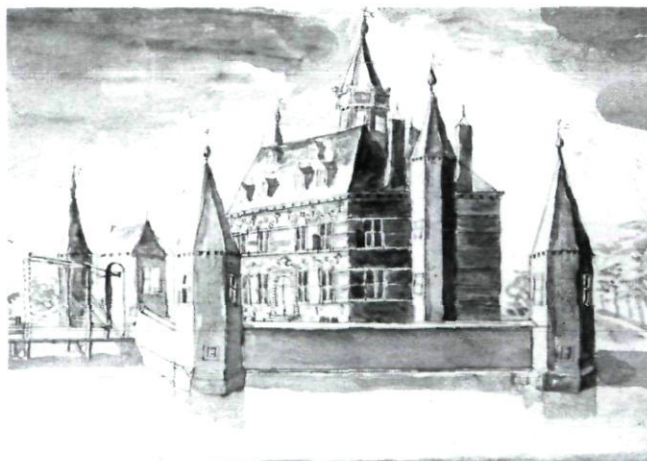
Aan weerszijden van het voorhuis was een 'zysalet'. Achter het zijvertrek aan de noordkant was "eene uitmuntende ruime zael".

Op de verdieping, in het vertrek boven de grote zaal "bespeurt men noch de merkteekenen dat het weleer voor een Roomsche kerk gediend heeft". Het vertrek daar tegenover, "aan de zuidoostzyde van het Huis is met vele schilderyen versiert, zynde afbeeldingen van de Heeren en Mevrouwen van dit Slot waer onder Johan van der Veecken en zynen Priester".

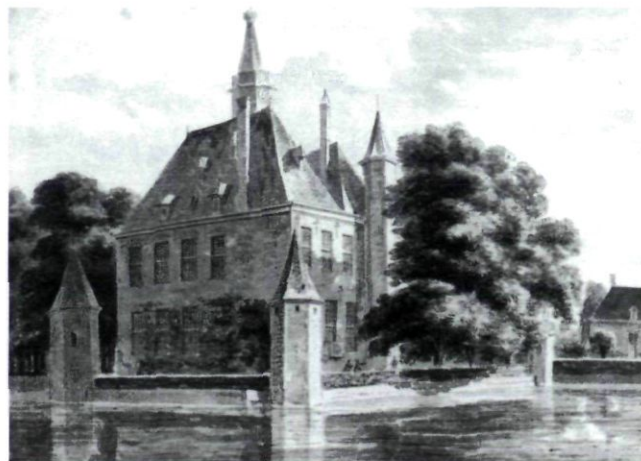
Deze opvallende plattegrond toont een barokke inslag met een looplijn die een reeks op elkaar afgestemde ruimten verbond. Het Huis ten Bosch te Maarssen uit 1628 heeft dezelfde indeling als Capelle.⁶⁴ Maar die gaat daar samen met een klassicistische gevel en is daardoor minder verrassend.

Hoogtepunt en naspel

Het belangrijkste kasteelproject van de wederopbouw was het

Afb.14. Capelle II, van uit zuidwesten. Getekend naar oudere afbeelding (I. Kortebrant, 1756; GAR; RISCH CD 97-14)

Afb.15. Capelle II, van uit noordoosten door A. de Haen jr. 1734. Schoorstenen op oude plaats. Kruiskozijnen werden schuiframen. Nieuw raam in oostgevel, balkon aan noordgevel. Ommuring kasteleiland verlaagd, nieuw bijgebouw (GAR; RISCH CD 96-99)

Huis Honselaarsdijk van Frederik Hendrik. Deze heerlijkheid had behoord aan de familie De Ligne. Met het nieuwe huis werd in 1621 een begin gemaakt binnen een oude ringburcht. Het bestond uit een middenpaviljoen van $\pm 16 \times 14$ meter dat een grote zaal en trap bevatte. Daaraan grensden twee zijpaviljoens van $\pm 13 \times 8$ meter met elk twee appartementen boven elkaar en torentjes op de hoeken. Deze eerste vleugel was op zich al een bruikbaar jachthuis (afb.17). De pilasterorden en het grote fronton van het middenpaviljoen waren opmerkelijk.⁶⁵ Ook bij Honselaarsdijk volgde snel een tweede fase. In 1625 werd het vergroot met drie vleugels om een binnenplaats en twee hoekpaviljoens aan de achterzijde. Mogelijk is de liefde voor het pronkdak bij de opdrachtgever aangewakkerd door de grote Parijse voorbeelden, maar de uitwerking was door en door Hollands. Dat blijkt uit de raamvorm, de hoektorentjes en het slepen van vele schoorstenen naar de juiste punten.

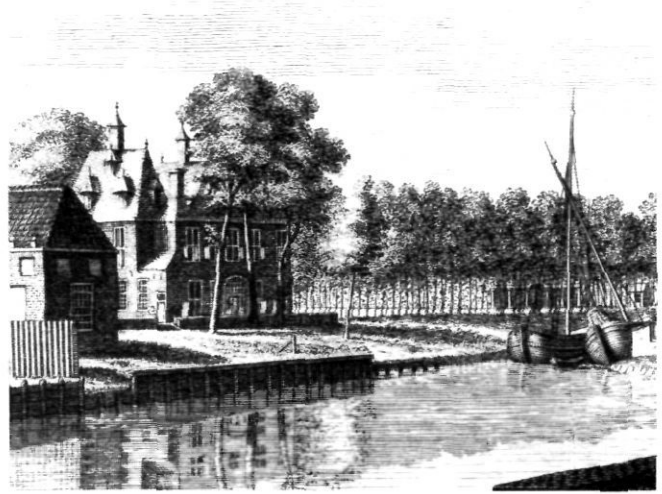
Afb.16. Capelle II. Voorplein van hoog standpunt gezien. Opzetstuk boven gootlijst. Nieuwe brug en verlaagde ommuring. Bovendeel bomen weggedacht. Toegang onderhuis rechts (I. Kortebrant, 1737. GAR; RISCH 97-15)

De in 1621 hervatte oorlog verliep slecht voor de Republiek en ook de handel leed veel schade. Aan de reeks monumentale buitenhuizen uit het Bestand kwam een einde. De bouw verliep opnieuw in kleine gedeelten waarbij pronkdaken op afzonderlijke vleugels werden geplaatst.

Het Hof te Vlaardingen was het centrum van de heerlijkheid Vlaardingerringambacht (afb.18,19). Die werd in 1612 door de Amsterdammer Pieter Gerritsz van Ruytenburg gekocht van Jean de Ligne.⁶⁶ Hij stichtte een buitenplaats aan de oostzijde van de haven. Een kaart van Floris Balthasarsz uit 1619 toont daar een klein huis in een grote tuin.⁶⁷ Ook hier volgde spoedig een tweede fase. Een gravure uit 1748 toont een groter huis dat was samengesteld uit twee vleugels met pronkdaken en schoorstenen in het midden van de nok.⁶⁸ De hoofdvingel bezat geen onderhuis en slechts een lage verdieping.⁶⁹ In het midden was een rondboogvormige ingang. De bogen boven de vensters en de muurankers zijn het gewone traditionele werk.

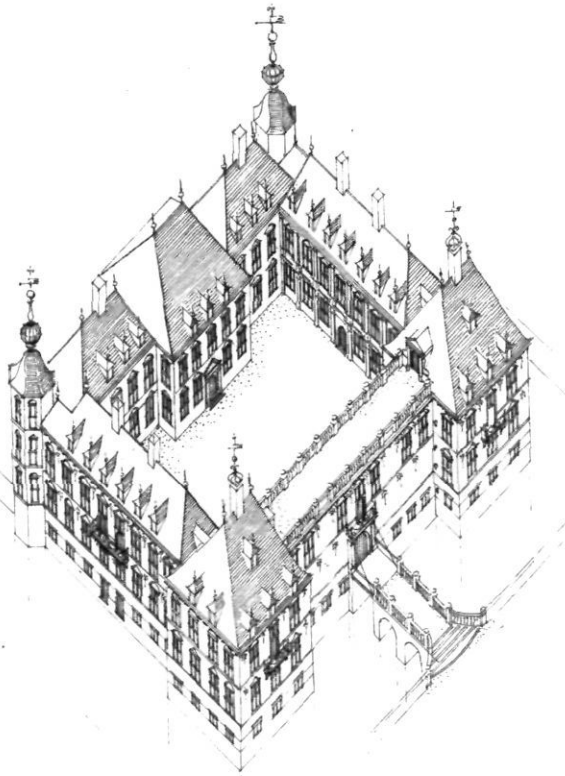
Geleidelijk durfde men weer grotere projecten aan en greep daarbij terug op enkele bijzondere voorbeelden uit de periode van het Twaalfjarig Bestand. Zo lijkt het huis Plettenburg bij Jutphaas met zijn grote blokvormige, vleugels nagevolgd bij een aantal buitens om Den Haag.

Een daarvan was het Huis ter Horst te Voorschoten dat in

Afb.18. Het Hof te Vlaardingen (±1625). Gedeelte gravure van J.C. Philips (1748) naar C. Pronk (1743). Twee vleugels met pronkdaken. Entree met houten pui in grote boog.

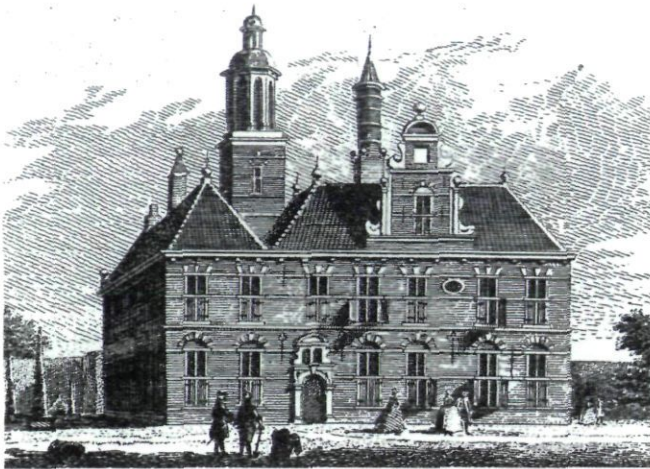
1615 door Pieter Gerritsz van Ruytenburg werd gekocht van Claude Lamoraal de Ligne (afb.20). Via het huwelijk van zijn dochter kwam het in 1631 aan zijn stadgenoot Reynier Pauw, die door zijn lidmaatschap van de Hoge Raad in Den Haag woonde.⁷⁰ Mogelijk heeft dit echtpaar Ter Horst vernieuwd. Het werd een samenspel van enkele blokvormige bouwlichamen, met een hoge vierkante toren. Opmerkelijk was de grote, torenvormige schoorsteen in het midden van het dak van het hoofdblok. Een dergelijke opzet werd ook nagevolgd bij Ter Werve te Voorburg en het gelijknamige huis te Rijswijk. Het kasteel Duivenvoorde bij Wassenaar kreeg in 1632 zijn huidige vorm (afb.21). De drie paviljoens zijn zo geplaatst dat

Afb.17. Kasteel Honselaarsdijk bij Naaldwijk van Frederik Hendrik. Links boven de wegzijde, met drie pronkdaken en twee hoektorentjes (1621). Drie achtervleugels en twee hoekpaviljoens uit 1625 en 1628 (reconstructie R.M., tekening R. Roijaards-ten Holte)

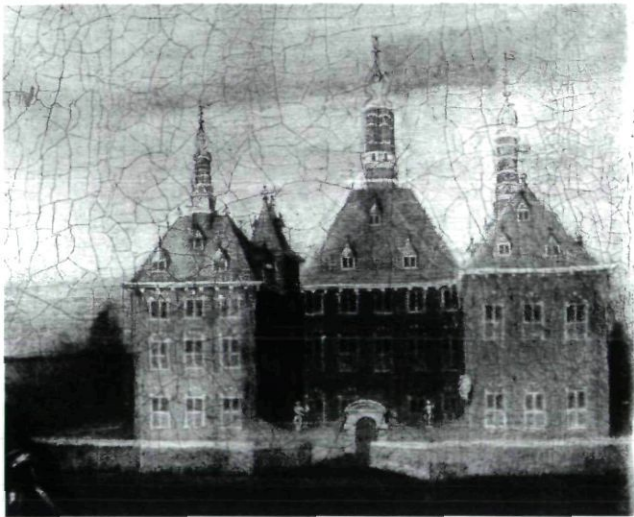
Afb.19. Het Hof te Vlaardingen. Restant hoofdvleugel met 17de-eeuwse vensterbogen en muurankers (opmeting Gemeentewerken Vlaardingen, ±1925)

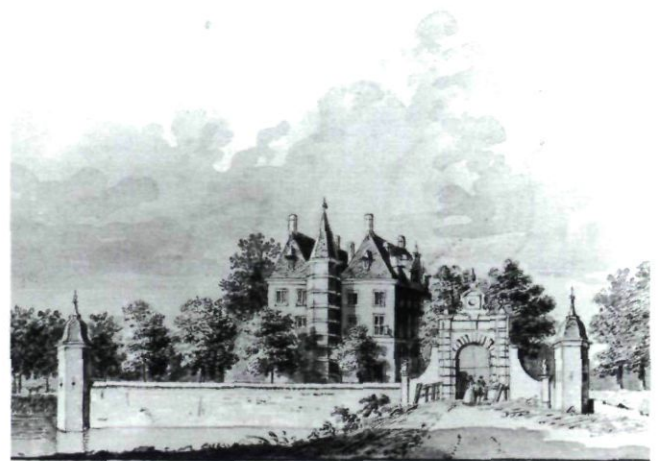
Afb. 20. Ter Horst bij Wassenaar. Rechts blokvormige vleugel met middenschoorsteen en siertop. Links aparte vleugel, forse traptoren achterzijde. Nonchalante gevelindeling (Verheerlijkt Nederland, 446)

ze aan Honselaarsdijk herinneren. Het middenpaviljoen van $\pm 15 \times 12$ meter bezit een hoge, boven de onderste zolder gesplitste kap, als van Capelle II. Een monumentale middenschoorsteen, als bij Ter Horst, neemt de plaats in van een toren.⁷¹

Mogelijk maakte Capelle meer school. Het Huis Ypenstein bij Heilo behoorde aan de Amsterdamse familie Bardes die in Alkmaar en omgeving veel grond bezat (afb. 22).⁷² Willem Bardes (1563-1619) zal nog teveel een kind van de oorlog zijn geweest om dit grote huis te laten bouwen. Eerder valt te denken aan een volgende generatie. Het forse, tweebeukige huis bezat een hoge begane grond, een eerste verdieping en een lage tweede verdieping. Op de scheiding tussen de beide beuken was aan weerskanten een achtkante toren. Een hoog

Afb. 21. Kasteel Duivenvoorde, Wassenaar. Detail schilderij op kasteel, met kinderen van Wassenaar-van Liere uit ± 1670 . Drie vleugels met pronkdaken, in navolging Honselaarsdijk. Middendeel met gesplitste kap als Capelle.

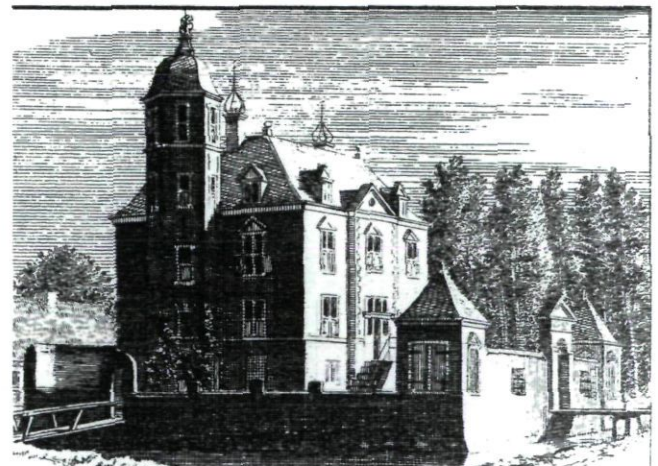

Afb. 22. Huis Ypestein bij Heilo, ± 1630 . In hoofdvorm aansluitend bij Capelle II. Ommuurd voorplein met hoektorentjes en bomen (foto K.H.I Utrecht)

middenaccent ontbrak. De voor- en achtergevel telden zes vensterassen, een kleine siertop en dakkapellen. De ronde schoorstenen stonden op de hoekpunten van de nokken.⁷³ De huisplaats bezat een ommuring met poort en hoektorentjes en was voorzien van bomen.

Ook het huis Beerendrecht bij Leiden (1646) lijkt een nakomeling van Capelle (afb. 23).⁷⁴ De vormgeving heeft zich hier in klassicistische richting aangepast. De Essenburg te Hulshorst (1652) leek weer meer op Voorn.

Buitenhuisen met pronkdaken liepen na het doorzetten van het Klassicisme niet meer aan kop. Ze werden bescheidener uitgevoerd met lagere schoorstenen en minder torentjes en dakkapellen. Nog tot diep in de 17de eeuw zijn er voorbeelden van navolging van de grote voorgangers te herkennen, zowel in hoofdvorm als in onderdelen. Grote middenschoorstenen komen nog voor bij Heemstede te Houten

Afb. 23. Huis Berendrecht bij Alphen uit 1646. Een wat meer klassicistische navolging van Capelle II (Verheerlijkt Nederland, 270)

(1645), de Oldenaller te Putten (1655) en Gunterstein te Breukelen (1680).

De voorbeelden uit het begin van de eeuw zorgden voor een aantal bescheidener navolgingen, zowel in hoofdopzet als onderdelen, die een levendige afwisseling vormden naast de hoofdstroom van het strakke Klassicisme.

Noten

Bij de noten is voor afbeeldingen en literatuur verwezen naar de vier delen *Huizen in Nederland* van de Vereniging Hendrick de Keyser, door R. Meischke, H.J. Zantkuijl, W. Raue en P.T.E.E. Rosenberg. Zij zijn als volgt aangeduid:

HIN I (1993) Friesland en Noord-Holland.

HIN II (1995) Amsterdam.

HIN III (1997) Zeeland en Zuid-Holland.

HIN IV (2000) Utrecht, Noord-Brabant en oostelijke provincies.

Buiten de noten wordt in het algemeen verwezen naar de serie *Monumenten in Nederland*, (1996, e.v.).

1. M.N. Rosenfeld, *Sebastiano Serlio on Domestic Architecture. Different Dwellings From the Meanest Hovel to the most Ornate Palace*, (The Sixteenth-Century Manuscript of Book VI); New-York, 1978.
2. W. Kuyper, *The Triumphant Entry of Renaissance Architecture into the Netherlands*, Alphen aan den Rijn 1994, afb. 289.
3. HIN III, 67.
4. HIN II, 33; H. Janse, *De Oude Kerk te Amsterdam, Bouwgeschiedenis en restauratie*, Zwolle 2004, 158,424.
5. Siertoppen kwamen kort na 1500 reeds voor bij zadeldaken. HIN II, afb.36, 44.
6. Voorbeelden: De gevel van de Waag te Alkmaar en de Sint Jorisdoulen te Middelburg beide uit 1582.
7. J. den Hoed, 'Het Prinsenhuis te Vlissingen' in: Bulletin KNOB 1962, 337; HIN III, 70,72.
8. HIN II, afb. 34.
9. HIN III, 71, afb.120.
10. Rosenfeld 1978, n.1.
11. HIN III, 88 afb.156 c.
12. W.F. Weve (red.), *De Kaart Figuratief van Delft*, Delft 1997, 242. Een opmeting van het in 1846 gesloopte gebouw komt voor in de *Opmetingen van oude bestaande gebouwen*.
13. HIN III, 75.
14. HIN I, 33.
15. C.L. van Groningen, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, 'De Alblasserwaard', Zwolle 1992, 117.
16. HIN III, afb.120,313.
17. Henric Haestens, stadplattegrond van uit het noorden (1599), in: A. van der Schoor, *Stad in aanwas*, Zwolle 1999, 183; Prospect van Pieter Serwouters, 1615, Uit: E.O.H.M. Ruempol (red.), *Gedenkboek, ter gelegenheid van het 600-jarige bestaan van Rotterdam*, Rotterdam 1928, 452.
18. R. Feringa, cs., *Ach Lieve Tijd-Zeven eeuwen Rotterdam en de Rotterdammers*, Zwolle 1986-1988, 181.
19. R. Meischke, 'Het Amsterdamse fabrieksambt van 1595-1625', in: *Bulletin KNOB 1994*, 100; HIN II, 24.
20. J.G.N. Renaud, afb.24 'Uit de Bouwgeschiedenis van de Binckhorst', *Bulletin NOB 1936*, 23.
21. Verheerlijkt Nederland, 454; L.F.H. 'Het Huis te Hoorn', in: *Buiten 1915*, 580.
22. R. Meischke, 'Buitenverblijven van Amsterdammers voor 1625' in *Jaarboek Amstelodamum 1978*, 87,96,101,102. Voorbeelden in steden zie: HIN I, afb.12,13,35,36,46; HIN II, afb.52; HIN III, afb.32,34,36,109.116, blz. 313; HIN IV, afb.67.111, 211. Hof van Sonoy te Alkmaar.
23. Meischke 1978, 88. Betreft huis Ilpenstein in de Purmer; C.L. van Groningen, 'Maarsbergen. Van proosdijhuis tot kasteel', *Bulletin KNOB 102 (2003)*, 81-114; HIN IV, afb. 225.
24. J. Witkam e.a., *Het Huys te Warmont. Zijn geschiedenis en zijn bewoners 1963*, 9.
25. J. Jehee, *Gedane zaken*, RDMZ 2003, 237.
26. Ch. Dumas, *Het verheerlijkt Den Haag*, 's-Gravenhage 1984, 84.
27. A.M. Hulkenberg, *Teylingen 1984*.
28. A. Loosjes, 'Groot- en Klein Poelgeest bij Koudekerk', *Buiten 1922*, 463.
29. J.I. Israel, *De Republiek 1477-1806 I*, 1996, 444.
30. Zoals in de omgeving van Rotterdam: Honingen, Bulgerstein, Spangenen.
31. N. de Roy van Zuydewijn, *Van koopman tot icoon, Johan van der Veken en de Zuid-Nederlandse immigranten in Rotterdam rond 1600* Amsterdam 2002. Dit boek doet deze merkwaardige Rotterdammer herleven. De historische informatie in dit artikel is er aan ontleend. Door de bouwkundige gegevens meer te benutten blijkt echter dat het Huis te Capelle niet werd herbouwd in 1612 doch in twee fasen, in 1610 en 1617.
32. De Roy van Zuydewijn 2002, 331 (noot 13 en 20). Acte van beleving uit 1610. GAR: Archief Capelle aan de IJssel.inv.nr 3025. Jacob Lois noemt in zijn kroniek van Schieland uit 1672 het jaar 1612 voor deze overdracht. Het is niet duidelijk hoe hij daar aan komt. Maar vaak werd een overdracht enige tijd na de koop ingeschreven.
33. De Roy van Zuydewijn 2002, 180; C. Peters-van der Gouw, *Capelle aan den IJssel-De geschiedenis*, 1991, 38.
34. Deze toegangspoort kan ook door Schieland zijn geplaatst. De kaart van 1694 geeft een slordiger afbeelding, met zes vensters in de breedte en een verdieping meer. (HIN III, afb. 39). De vier venster brede gevel van de Dubbele Arend is daar te herkennen, enkele huizen meer naar het westen. Schieland heeft nooit een dubbelkoppige arend als wapendier gehad.
35. M. Meeuwes, *De Wijnhavenpanden*, Rotterdam, 1994, 279. Beide brouwerijen bevonden zich ±1630 in één hand.
36. HIN III, afb.39,139.
37. De Roy van Zuydewijn 2002, 119-123; W. van der Ham, *Hoge dijken, diepe gronden*, Utrecht, 2004, 63. Een bijschrift bij een tekening van C.J.F.A. Giudici (1823-1897) lijkt de bron van de verwarving (HIN III, afb. 168).
38. W.A.H. Crol, *Kaarten van Schieland. De kaart van het hoogheemraadschap van Schieland door Floris Balthasars*, Alphen aan den Rijn 1972.
39. C. Peters-van der Gouw, *Capelle aan den IJssel*, 1991, 53. De kaart van 1611 is hier gedeeltelijk, duidelijk afgebeeld. Uit een oogpunt van boerderijbouw is hij heel belangrijk.

40. C. Hoek, 'Oudheidkundig bodemonderzoek te Rotterdam en omgeving in 1964' in: *Rotterdams Jaarboekje*, 1965, 118.
41. Hoek 1965 1965, 119.; C. Hoek 1966, 121.
42. Zoals: de Noordhavenpoort te Zierikzee uit 1559; Te Hoorn het gebouw van de Gecommitteerde Raden van het Noorderkwartier uit 1613; De Ridderhofstad Drakenburg bij Eemnes; Te Delft het gebouw van de VOC uit 1631; Te Heenvliet het Ambachtshuis uit 1638.
43. De Roy van Zuydewijn 2002, 193.
44. Rosenfeld 1978, 54,55 en Plaat III-VI. De indeling van de Cannenburg te Vaassen uit ±1560 en het stadhuis van Venlo uit ±1595 [HIN IV, 117] sloten aan bij de Italiaanse bouwwijze. Ook de Gorkumse doelen uit 1589 met middengang kan daar op teruggaan. De opzet van het weeshuis te Buren uit 1613 was geheel volgens het Franse model.
45. Voorbeelden: Croy. Deurne, Zwieten. Deze lijken uit een bescheiden kern te zijn gegroeid.
46. Rosenfeld 1978, plaat VI.
47. E. Neurdenburg, 'De Utrechts-Haagse bouwmeester-beeldhouwer Adriaen Fredericksz van Oudendijk', in: *Bulletin KNOB* 1951, 32.
48. HIN III, 86.
49. X. Smits en G.C. Juten, 'Het Kasteel Bouvigne', in: *Taxandria XVI* 1909, 27,102; C.F.X. Smits, 'Het Kasteel Bouvigne', in: *Buiten* 1914, 4; F.W. van Gulick, *Nederlandse kastelen en landhuizen* 1960, 405.
50. Archief Nassause Domeinraad.
51. B. de Rijk, 'Plettenburg', in: B. Olde Meierink (red.), *Kastelen en Ridderhofsteden in Utrecht* 1995, 360; J. Van der Stock, *Antwerpen, verhaal van een metropool* 1993, 288.
52. J.H. Huiting, 'Voorn', in: B. Olde Meierink c.s. n.50, 360,446. Of zij familie was van Nicolaas de Malapart is mij niet bekend. Een dochter trouwde met een schepen uit Antwerpen. Aernout van Buchel, die het huis in 1634 zag van uit een trekschuit noemde het 'onlangs verbouwd'. Dit soort huizen was zeldzaam en bleef lang modern.
53. A. Loosjes, 'Groot- en Klein- Poelgeest bij Koudekerk', in: *Buiten* 1922, 463. *Verheerlijkt Nederland*, 269.
54. De Roy van Zuydewijn 2002, 293, 213, 337 (n.90).
55. Zo liet de juwelier Hans van Wely in 1611 door Hendrick de Keyser een bijzonder rijk huis bouwen, Oudezijds Voorburgwal 127 te Amsterdam. R. Meischke, 'Het Amsterdamse fabrieksambt van 1595-1625' in: *Bulletin KNOB* 93(1994),100.
56. Nadat men zich in 1964 had afgevraagd of het achtkante torentje in de noordgevel niet later was aangebracht besloot men aan de zuidkant daar op te letten. Men constateerde alleen dat de beerput anders was aangelegd. Vermoedelijk was het torentje hier tegelijk met de zuidoosthoek opgetrokken. Bij de opgraving zijn van de grote toren geen fundamenten aangetroffen. De ondergrond was hier slecht doordat er vroeger een kreek had gelopen.
57. Verder zijn er in deze tijd veel maten die algemeen gebruikt werden zoals verdiepinghoogten van 13 of 14 voet.
58. Een mogelijk later onderschrift vermeldt daarbij het jaartal 1671 en suggereert daarmee dat het een natekening naar Lois zou zijn. Zowel Lois als Kortebout kunnen naar een schilderij van voor 1620 hebben gewerkt. De twee tekeningen van Lois uit 1671 dienden voor zijn Kroniek van Schieland (HIN III,71).
59. De rode vensterbogen zijn zowel op de kaart van 1611 als op de tekening van Lois te zien. De wijzigingen waren hier zo groot dat er waarschijnlijk een nieuwe gevel is gebouwd.
60. Secreetorentjes zijn er ook te Rhoon en het Gemeenlandshuis te Maassluis.
61. Rosenfeld 1978, plaat XLIX. geeft een stadhuis met identieke plattegrond. De zijkamers zijn aparte winkels, de gang loopt door tot de achterplaats en de trap ligt terzijde.
62. De Roy van Zuydewijn 2002, 187.
63. Er zijn meer voorbeelden van een trap aan het eind van een doorlopende middenruimte of gang: De Doelen te Gorkum uit 1588, het raadhuis van Vlissingen uit 1594 en het Prinsenhuis te Willemstad uit 1623. Bij 17de-eeuwse woonhuizen in Den Haag kwam een trap aan het eind van een middengang meer voor (HIN III, 72,87,90).
64. HIN IV, 127.
65. HIN III, 85,86. De vogelvlucht van Balthasar Florisz uit 1639 en dus na de verfraaiing van de voorgevel in 1636 bevat onnauwkeurigheden. De prent toont, van achteren over de daken gezien, de top van het fronton als het bovenstuk van een geveltopje. Kleine siertopjes kwamen bij pronkdaken wel voor maar niet gecombineerd met pilasters. In 1636 werd het beeldhouwwerk voor het fronton in bestaand muurwerk geplaatst. Ook bij de grote Parijse voorbeelden van pronkdaken ontbreken siertopjes. [R. Meischke, 'Het huis Honselaarsdijk opnieuw getekend', in: H.W.M. van der Wyck, uitgebreide herdruk (1990) van Th. Morren *Het Huis Honselaarsdijk*, (1990), 137.]
66. R. Meischke, 'Buitenverblijven van Amsterdammers voor 1625', *Jaarboek Amstelodamum* 1978, 90.
67. R. Meischke, *Vlaardingen in vogelvlucht*, Vlaardingen 1976, 15.
68. H. Spilman, naar C. Pronk, 1743. Uit: *Vlaardingen, in zyne Opkomst, Aanwas, Geschiedenissen*, Amsterdam 1807.
69. A. Bijl, *Beeldverhaal van Vlaardingen I* 1967, 169.
70. C.J.J. Stal, 'Bewoners en eigenaren' in: Ch. Dumas en H.P.R. Rosenberg, *Het kabinet der Koningin* 1991, 65.
71. E.A. Canneman en L.J. van der Klooster, *De geschiedenis van het kasteel Duivenvoorde en zijn bewoners*, 1967, 22.
72. Meischke 1978, 90.
73. Ronde schoorstenen in de buitengebieden komen ook voor bij Klein Poelgeest en het Huis ten Bosch te Maarssen uit 1628 (HIN IV, 127).
74. *Verheerlijkt Nederland*, 270. W. Kuyper, *Het Monumentale Hart van Holland*, Alphen aan den Rijn 2003, 312,314.

PUBLICATIES

Jan Vredenberg, **'Trotse Kastelen & Lichtende Hallen'. Architectuur van elektriciteitsbedrijven in Nederland tot 1960.** Utrecht, Uitgeverij Matrijs 2003. 479 p., geïllustreerd. Prijs: € 49,95

De introductie van het elektrische licht in Nederland was waarschijnlijk een van de meest ingrijpende gebeurtenissen gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw, al speelde de elektriciteit als energiebron aanvankelijk een bescheiden rol. Het merendeel van de gebouwen werd tot 1900 immers nog verlicht door middel van gaslicht. De eerste Nederlandse elektriciteitscentrale werd in 1883 in Rotterdam in gebruik genomen. Binnen twaalf jaar volgden nog eens zes centrales, maar de bouw kwam pas goed op gang na 1898 en omstreeks 1914 was elektriciteit als bron van verlichting en voor andere toepassingen (bv. huishoudelijke apparaten) niet meer uit het dagelijkse leven weg te denken. De elektriciteitsvoorziening zou uiteindelijk uitgroeien tot een geheel nieuwe bedrijfstak en vormt tegenwoordig een van de grootste en meest geavanceerde industrieën in Nederland.

Op 11 juni 2003 promoveerde Jan Vredenberg aan de Katholieke Universiteit Nijmegen op een proefschrift over de architectuur van elektriciteitsbedrijven in Nederland tot 1960. De studie kreeg als titel *Trotse Kastelen & Lichtende Hallen* mee en behandelt de architectuur van elektriciteitsbedrijven in Nederland, onderverdeeld in drie perioden: 1890-1915; 1920-1940 en 1940-1960. Vooral in de eerste periode volgden ontwikkelingen, niet alleen de technische, elkaar in rap tempo op. Nederland oriënteerde zich in deze periode vooral op Duitsland waar de bouw van centrales aan het eind van de negentiende eeuw een hoge vlucht had genomen. In 1895 waren in Duitsland al 180 centrales in bedrijf. De 'Großkraftwerke' waren zowel in woord (door middel van veelvuldig geraadpleegde handboeken zoals *Bau großer Elektrizitätswerke* uit de jaren 1913-1920 van Georg Klingenberg) als in beeld een inspiratiebron voor de Nederlandse ingenieurs en architecten.

De nieuwe bron van energie werd niet door iedereen met groot enthousiasme ontvangen. Vooral de bedrijfsgebouwen, elektriciteitsplan en -masten die in stad en land werden geplaatst, riepen felle reacties op onder de leden van ondermeer de Bond Heemschut. Het bleef echter niet bij protest alleen. De Bond probeerde ook, met succes, door middel van prijsvragen voor elektriciteitshuisjes een invloed op de architectuur uit te oefenen.

Aanvankelijk was de bouw van elektriciteitsbedrijven vooral het domein van ingenieurs, maar al gauw werden ook architecten bij het ontwerpen van centrales en kleinere gebouwen betrokken. Architect J.B. van Loghem was een van hen. Hij ontwierp voor de KEM/PEN in Noord Holland vele transformatorhuisjes in verschillende stijlen, waarvan een in Menagkabouwse stijl uit 1917 zeer tot de verbeelding spreekt.

In de periode 1920-1940 deed de invloed van de architect zich steeds meer gelden. Sommige architecten, zoals Hendrik Fels en Albert Hendrik van Rood, maakten de bouw van elektriciteitsgebouwen zelfs tot hun specialisme. Beide architecten werden daarbij geïnspireerd door de baksteenarchitectuur van de Haagse School (o.a. Jan Wils) en de gebouwen van Willem Marinus Dudok. Zelfs de architectuur van Frank Lloyd Wright zou invloed op deze architecten hebben uitgeoefend. Verschillende architecten van de Amsterdamse School (o.a. J.M. van der Meij en Piet Kramer) ontwierpen ook gebouwen voor de elektriciteitsvoorziening, waaronder tientallen transformatorhuisjes en onderstations. Vredenberg besteedt hier in zijn proef-

schrift slechts zijdelings aandacht aan. In de periode 1920-1940 is in het geheel geen sprake van eenheid maar van een bonte variëteit van verschillende typen gebouwen en stijlen. De monumentale baksteenarchitectuur bleef tot de jaren vijftig de vormgeving van elektrische centrales beheersen, en werd slechts langzaam verdrongen door de montagebouw in beton, staal en glas. Met deze nieuwe materialen kwam een nieuw type gebouw tot stand. De centrale werd geminimaliseerd tot een omhulsel of doos rond de verschillende installaties; een fabriek voor elektriciteit.

Je zou verwachten dat de nieuwe energiebron en de daarbij behorende techniek aan het eind van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw op de een of andere manier ook een vernieuwende en verrassende architectuur zou hebben voortgebracht. Dat is echter niet het geval. In de beginperiode volgt de architectuur van de elektriciteitsbedrijven de architectuur van bijvoorbeeld het grote fabrieksgebouw met haar eclectische vormentaal (de titel van het proefschrift verwijst hiernaar). De periode 1920-1940 is wat de architectuur betreft wel spannend en het meest aantrekkelijk, maar verre van homogeen. De periode na de Tweede Wereldoorlog kenmerkt zich juist door zakelijkheid en doelmatigheid, waardoor een wat eentonig beeld van de elektriciteitscentrale is ontstaan.

Vredenberg heeft zichzelf in het proefschrift nauwelijks beperkingen opgelegd: de periode die hij onderzocht omvat zeventig turbulente jaren elektriciteitsvoorziening. Terwijl het haast ondoenlijk is een compleet overzicht te geven van de honderden gebouwen die in deze periode tot stand zijn gekomen (ook al wordt in de catalogus niet naar volledigheid gestreefd), betreft hij ook nog eens de elektriciteitsvoorziening en -architectuur in de overzeese rijkdelen in zijn onderzoek. De inhoud van het proefschrift staat hierdoor enigszins onder 'spanning', wat ook de leesbaarheid niet ten goede is gekomen. Toch zal het boek waarschijnlijk als overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling van de architectuur van elektriciteitsbedrijven in Nederland in een behoefte voorzien.

Kasper van Ommen

Wim Denslagen (red.) **Gouda.** (De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Zeist/Waanders* uitgevers, Zwolle 2001, 512 blz., ISBN 90 400 9515 9). Prijs € 49,95

Gouda is een experimenteel deel in de bekende en eerbiedwaardige reeks *Geïllustreerde Beschrijvingen*. In de inleiding zet de directeur van de Rijksdienst van de Monumentenzorg uiteen waarom in 1995 voor dat experimentele karakter is gekozen en waaruit het bestaat. Het boek is volgens Asselbergs experimenteel omdat er in de bijna honderd jaar oude reeks nog niet eerder een middelgrote stad was beschreven. Nieuw zijn de aanpak in groepsverband, dus het werken met een team van auteurs, en de grotere aandacht voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van de stad dan voor de bouwgeschiedenis van de afzonderlijke objecten. Het boek wordt gepresenteerd als een bundeling van bijdragen uit verschillende vakgebieden: archeologie, mediëvistiek, nederzettingsgeschiedenis, historische-geografie, industriële archeologie, architectuurgeschiedenis, kunstgeschiedenis en geschiedenis van de stedenbouw. Daarbij ligt de nadruk sterk op de middeleeuwen. Die periode domineert namelijk het recente onderzoek van de geschiedenis van Gouda. En bovendien zijn juist de middeleeuwen zeer belangrijk geweest voor de bouw van de stad.

Wim Denslagen, verbonden aan de Rijksdienst en aan de opleiding Kunstgeschiedenis van de Universiteit Utrecht, durfde het experiment aan en trad op als teamleider en eindredacteur.

Gouda is als experimenteel deel dus niet alleen interessant voor degenen die primair in de geschiedenis van deze typisch Hollandse polderstad en in haar afzonderlijke bouwwerken zijn geïnteresseerd. Ook aan de lezer die vooral de voor- en nadelen van de nieuwe werkwijze wil leren kennen, heeft *Gouda* veel te bieden. Wel wil ik daarbij meteen aantekenen dat de aanpak in groepsverband op zich minder experimenteel is dan de inleiding lijkt te suggereren. Zo zijn verschillende Geïllustreerde Beschrijvingen uit de jaren negentig van de vorige eeuw ook het resultaat van teamwerk en bevatten die eveneens bijdragen van verschillende auteurs. De positie van de eindredacteur van *Gouda* is echter een andere dan die van de beschrijver - zoals de officiële benaming in voorgaande delen luidt. Ik kom daar nog op terug.

Het boek is opgebouwd uit drie delen. Deel 1 - Middeleeuwen - telt veertien hoofdstukken, van de hand van elf verschillende auteurs, met in totaal bijna driehonderd pagina's. Daarvan zijn er veertig gereserveerd voor de beschrijving van de Sint Janskerk en haar beroemde gebrandschilderde glazen. Deel 2 behandelt in minder dan honderd bladzijden *Gouda* tijdens de Republiek. Het derde deel is gewijd aan de negentiende en twintigste eeuw en beslaat een honderdtal pagina's.

Elk van de drie delen sluit aan bij wat in de inleiding wordt opgemerkt naar aanleiding van het nieuwe van een geïllustreerde beschrijving van een middelgrote stad. Er wordt inderdaad minder uitgebreid stilgestaan bij het ex- en interieur van de individuele objecten, en meer, veel meer aandacht besteed aan de ontwikkeling van de stad *Gouda* als geheel. Dat heeft overigens waarschijnlijk niet alleen te maken met het gegeven dat hier een middelgrote stad - met een groot aantal afzonderlijke bouwwerken - moest worden beschreven, maar ook met ontwikkelingen in de visies op de monumentenzorg zelf. Daarin verschuift de voorheen soms exclusieve aandacht voor de monumentale objecten naar het geheel van de gebouwde omgeving, inclusief de minder monumentale gebouwen, als historisch weefsel. Wanneer dat resulteert in een voorzichtiger omgang met monumentale en minder monumentale delen van het stedelijk weefsel is daarvoor veel te zeggen. Maar minder aandacht voor het afzonderlijke object kan helaas ook leiden tot minder zorg!

De grote aandacht voor de ontwikkeling van de stad als geheel blijkt tevens uit de talrijke, informatieve en veelal in kleurendruk uitgevoerde overzichts- en ontwikkelingskaarten, waarbij de zeer recente woningbouw en stedenbouwkundige ontwikkelingen niet worden vergeten. Met de eindredacteur betwijfel ik overigens of veel van het recente weefsel een slijtvaste kwaliteit bezit. Op basis van stof- en patroonkeuze vrees ik van niet. Van het oude weefsel blijkt echter ook een groot deel te zijn verdwenen, ook als dat kwaliteit had.

De sterke aandacht in dit boek voor de stedelijke ontwikkeling en voor de middeleeuwen toont zich verder in de vele pagina's die worden besteed aan wat er niet meer is, getuige titels als *Het verdwenen landschap buiten de singels* en *De verdwenen kloosters*. De vraag of en hoe uitgebreid moet worden ingegaan op wat weg is, speelt altijd, ook in andere delen van de reeks. Dat blijft nu eenmaal een lastige afweging, zeker wanneer het geheel meer vooropstaat dan de afzonderlijke delen. De beschrijving, het verhaal van de organische ontwikkeling van *Gouda* als levend weefsel, van een stad die een verhaal vertelt, moet inderdaad ook vertellen over wat er eens was en nu niet meer, en waarom dat zo is. Zo betekende de Opstand het einde van een deel van de middeleeuwse gebouwen en dat was niet alleen het werk van Maerten 'de kerkbreker' en zijn rabauwen in 1572. Ook functieverlies en de stedelijke overheid waren hiervoor medeverantwoordelijk. Dat laatste geldt zeker met betrekking tot de invloed van de industrialisatie tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw, en van modernisering en 'vooruitgang' in de tweede helft van de vorige eeuw.

Door kennis te nemen van wat er eens was en hoe de stad er ooit uitzag, realiseert de lezer zich bovendien het verlies en het gemis aan schoonheid, herkenning, identiteit en samenhang. Zonder die kennis en zonder historisch bewustzijn zijn pogingen tot behoud en herstel minder talrijk en minder kansrijk. Zonder dat is er immers geen draagvlak bij de bevolking. En in dat opzicht is *Gouda* een geslaagd boek. Want wie na lezing de stad bezoekt kijkt beslist met andere ogen naar alle mooie en interessante en alle lelijke en onverantwoorde delen van het historisch weefsel.

De balans van dit lijvige, fraai uitgegeven werk over een stad met een rijk verleden, waaraan een keur van specialisten heeft meegewerkt, laat zich niet gemakkelijk opmaken. Het is inderdaad een winst- en verliesrekening. De inleiding en zeker de tekst op de omslag geven aan dat ook de Rijksdienst en de eindredacteur zich hiervan bewust zijn, ze anticiperen op mogelijk kritische kanttekingen. Ja, het beeld dat de "verzameling hoofdstukken van verschillende specialisten" probeert te geven van de manier waarop de stad vorm heeft gekregen, is inderdaad 'enigszins fragmentarisch'. Maar dat is noodgedwongen zo meldt de omslag, inherent aan de uiteenlopende en specialistische benaderingen van de vele auteurs. Dat laatste is tot op zekere hoogte waar. Het is een prijs die in de wetenschap vaak wordt betaald voor het werken met een team van specialisten, zeker als dat werk in korte tijd moet worden afgerond. Die prijs wordt echter lager naarmate het meer teamwerk van specialisten wordt. En daar had mijns inziens nog wel iets gewonnen kunnen worden.

Gouda lijdt helaas aan een milde vorm van verbrokkeling. Die verbrokkeling is tweeledig: naar tijd en naar object. Veel gebouwen en ontwikkelingen worden namelijk op meerdere plaatsen in het boek beschreven, waardoor de lezer soms het gevoel bekruipt dat hij zelf op verschillende plekken allerlei informatie bijeen moet zoeken. Een aantal keren had deze lezer ook een gevoel van herhaling. De eerder genoemde keuze voor een chronologische onderverdeling in drie delen met in totaal 26 verschillende bijdragen is in dit opzicht niet onverdeeld gelukkig uitgekapt. En dan zijn er nog kleinere tekortkomingen. Zo is het bijvoorbeeld ongebruikelijk om te spreken over de Vijfde en Zesde Engelse oorlog aan het eind van de achttiende eeuw. Bedoeld wordt neem ik aan de Vierde Engelse oorlog (1780-1784) die inderdaad desastreus was voor de Hollandse bedrijvigheid. En mogelijk is het werken met veel auteurs ook debet aan het gelukkig geringe aantal verschillende schrijfwijzen van dezelfde naam, maar dat kan niet verklaren waarom bijvoorbeeld Crabet(h) niet in het register is opgenomen.

Het boek kent gelukkig ook duidelijke winstpunten. *Gouda* is onmiskenbaar het werk van specialisten. Dat geldt voor alle delen van de reeks *Geïllustreerde Beschrijvingen*, maar net als bij de dieren van George Orwell's *Animal Farm* lijkt dit imposante deel soms toch *more equal than others*. Bovendien heeft de keuze voor veel lokale specialisten ook geresulteerd in een hoge mate van betrokkenheid bij het wel en wee van de gebouwde omgeving. En ondanks de mededeling op de omslag dat er "bewust geen aandacht besteed...(wordt)... aan de manier waarop en de mate waarin het historisch bouwbestand van *Gouda* werd gedecimeerd" merkt de lezer dat dit gelukkig toch gebeurt. In een aantal bijdragen - het sterkst in deel 3 - voelt de lezer de worsteling tussen het engagement en de terechte verontwaardiging van de auteur over de vele aanslagen die vooral tussen 1960 en 1990 op de oude stad zijn gepleegd, en het eerder geformuleerde uitgangspunt. De vele terloopse oordelen en de kritische vragen en overpeinzingen in de tekst dragen juist bij aan de belangstelling voor het bouwkunstige verleden van de stad en voor de thematiek van behoud. Ze dagen uit tot debat en de praktijk toont aan dat debat en

behoud vaak samengaan. Tot slot is het een van de vele kwaliteiten van dit experimentele deel dat het laat zien wat de combinatie van historische belangstelling, kennis en particulier initiatief vermag. Het voorbeeld van de bewoners van Turfmarkt 142, het prachtige en met veel liefde en geduld gerestaureerde admiraalshuis, en van de gedreven onderzoekers van de resten van het kasteel aan de oever van de IJssel inspireren hopelijk anderen tot navolging.

Joop de Jong

KNOB

Studiedag Trompenburg, 's-Graveland

In aansluiting op de Algemene Ledenvergadering op 9 april 2005 in de Gereformeerde Kerk te 's-Graveland vond een door ongeveer 110 belangstellenden bijgewoonde studiedag over de geschiedenis en de restauratie van het huis De Trompenburg plaats. De projectmanager van de Rijksgebouwendienst voor de restauratie van De Trompenburg, ing. H. Hegeman, heette de aanwezigen welkom en leidde de studiedag in. Oud-KNOB-bestuurslid ir. R. Apell, verbonden aan het Atelier van de Rijksbouwmeester, beet de spits af met een inleiding over het door de Rijksgebouwendienst gevoerde beleid met betrekking tot de in rijksbezit zijnde monumenten. Rekening houdend met de huisvestingsfunctie die bij deze gebouwen voorop staat, worden bij het door de RGD gevoerde instandhoudingsbeleid als uitgangspunten gehanteerd: bouwhistorisch onderzoek, waardestelling en het benoemen van de essenties van de waarde, zoals de materiële authenticiteit, de architectonische authenticiteit en de functionele authenticiteit. Deze uitgangspunten golden dus ook voor het recent onder handen genomen 17de-eeuwse woonhuis De Trompenburg, dat vrij kort na de bouw in handen kwam van Cornelis Tromp en in 1936 krachtens een legaat door het rijk werd verworven. Het in gave toestand overgeleverde huis ontleent zijn grote historische waarde en betekenis aan zowel zijn opvallende architectuur als aan het in het huis deels nog aanwezige iconografische programma. De functie van het huis, welke die ook moge worden, zal ondergeschikt dienen te zijn aan de monumentale en historische kwaliteiten. De klimaatbeheersing is daarbij een zeer belangrijk punt. Voor De Trompenburg werd dan ook gekozen voor een traditionele, technische restauratie op basis van zeer nauwkeurig wetenschappelijk onderzoek.

Een andere, spraakmakende, recente restauratie van de RGD betreft het Catshuis in Den Haag, ook een in oorsprong 17de-eeuwse buitenplaats. Het Catshuis is in de loop der jaren zeer ingrijpend verbouwd waarbij de interpretatie van het 17de-eeuwse huis niet consequent gebeurde. Hier was dus een andere benadering noodzakelijk, mede tegen de achtergrond van de strenge (veiligheids)eisen als ambts-woning van de Minister-President. Enerzijds is ernaar gestreefd de 17de-eeuwse plattgrond te versterken, anderzijds moest worden besloten de 20ste-eeuwse aanpassingen ongedaan te maken en de interieurs opnieuw in te richten, geïnspireerd op de 17de-eeuwse situatie. In deze beide gevallen leidde hantering van dezelfde uitgangspunten en criteria tot een zeer verschillende aanpak van de restauratie.

Drs. B. Olde Meierink schetste de bewoningsgeschiedenis van De Trompenburg. Het – kostbare – huis verrees in 1654 en kwam in 1667 in het bezit van de vlootvoogd Cornelis Tromp via zijn gefortuneerde echtgenote Margaretha van Raephorst. In 1673 ging het huis door brand te gronde, maar herbouw volgde spoedig. Het huis heette in die tijd Syllisburg. Pas in het begin van de 18de-eeuw werd het De Trompenburg genoemd ter herinnering aan de in 1691 overleden

Tromp. Achtereenvolgens werd het bewoond door de leden van de families Roeters, Straalman en Van Bommel, die het huis weliswaar aanpassen aan de eisen van hun tijd, maar het in wezen in tact lieten. Restauratiearchitect ir. H. Vlaardingerbroek lichtte zijn restauratievisie toe. Hoewel het in de bedoeling ligt de woonfunctie te handhaven, zijn modernisering noodzakelijk. Vooral de klimaatbeheersing is een moeilijk probleem. Om deze redenen was grondig onderzoek noodzakelijk.

Restaurator mevrouw drs. D.E.R. Jongsma ging daarna dieper in op de methodiek en de resultaten van het kleuronderzoek. De historische waarde van het huis wordt immers in belangrijke mate bepaald door de schilderijen in het huis. Tot welke verrassende resultaten dit minutieuze onderzoek heeft geleid, konden de aanwezigen later op de dag zelf vaststellen.

Ter afsluiting betoogde RDMZ-interieur-specialist dr. E.F. Koldewey dat het onderzoek nog lang niet is afgerond. Om de historische context te kunnen interpreteren, dienen wij ons te verplaatsen in de tijd waarin het huis werd gebouwd en gedecoreerd. Vergroting van onze kennis is noodzakelijk om de context te begrijpen. In het bijzonder geldt dat voor het unieke iconografische programma in de Trompzaal. Spreker verwees daarbij naar De Slangenborg bij Doetinchem.

In de stromende regen begaf het gezelschap zich vervolgens naar het object van studie zelf, waarvan de deuren uitsluitend voor deze gelegenheid werden geopend. In groepen en onder deskundige begeleiding kon men daarna het huis letterlijk van onder tot boven in ogen-schouw nemen met als absoluut hoogtepunt de Trompzaal. Een unieke ervaring, waarvan zich niet zo snel een herhaling zal voordoen.

Bij de afsluitende borrel in de Gereformeerde Kerk raakten de deelnemers dan ook niet uitgepraat over deze bijzondere 'historische ervaring'.

GWvH

SUMMARIES

The Castle Onsenoort

Taco Hermans and Edwin Orsel

Onsenoort is a good example of a late 14th-century tower block. The tower was rebuilt in 1388 by Jan Kuyst Arent Dirkszn, liegeman of Albrecht van Beieren, governor of the count of Holland, to replace a destroyed predecessor. Initially, unlike most towers from the 13th century, Onsenoort is not a high tower with relatively thin walls, but low (just a cellar and a ground floor) with thick walls and consequently clearly intended for the function of military bulwark. In view of its situation in the borderland between the provinces of Brabant and Holland this is not surprising. Its defensibility is further strengthened by a surrounding moat and the relatively closed construction of the cellar. The tower was not exclusively intended for defence, but was also suitable for residential purposes, as appears from a fireplace and toilet.

After the tower had been heightened in the 15th century, which did not make it more defensible but rather more suitable for habitation, the tower lost its military significance in the 16th century. The function of Onsenoort changed into a more representative residence through the construction of a new house. The tower was deliberately retained and as a symbol it refers to the defensible medieval character of the castle.

In 1903 the castle passed from the hands of the nobility into the hands of the clergy and was eventually converted into an abbey.

Unlike virtually all later buildings the tower was retained and even heightened. These past years the tower has been renovated and fitted out for local cultural activities. Thus its very defensive medieval character was altered into an inviting and inspiring one.

The Castle of Well or the house of Malsen

Taco Hermans, Edwin Orsel and Elly van Soelen

The castle of Well in the province of Gelderland probably originated in the early 14th century from a small brick residential tower situated on a castle island surrounded by a moat, possibly with a palisaded front area on the west side of the island. Apart from the fact that there is a rectangular cellar with light- or shooting chases, a water well and an entrance on the west side, there is not much to be said with any certainty about this phase. It is likely that the in the course of time the residential tower was extended on one side possibly with a walled-in courtyard with a round tower in at least one corner. Shortly before 1519 the tower was probably fitted with a clamp and heightened. Over a vaulted cellar the building acquired two floors with small windows and an attic under a hipped roof. The outer walls were probably finished with battlements on a frieze of round arcading, whereby the east wall also acquired two turrets. The design of the tower is striking in the early 16th century. A defensive character seems to have been aimed at, with very closed outer walls, turrets and battlements, in a period when all this no longer made much sense.

Subsequently, probably after a French destruction in 1672, the castle was extensively refurbished. The levels were altered, whereby the new, larger windows were applied. The roof was kept in place. For a long time the castle did not change substantially, until in 1884-85 it was extended on the west side with an interconnective section and a counterpart of the residential tower. In 1928-1934 the last constructional interventions took place, among other things on the outer walls and a gate building and adjacent gate house were also added on the outer bailey.

The reconstruction of castles and country houses after around 1600, focusing on the 'Huis te Capelle' near Rotterdam

R. Meischke and H.J. Zantkuijl

In the beginning of the Dutch war of independence (1568-1648) it was particularly the countryside that suffered. When around 1590 many towns had obtained a new confirmation, the attention for architecture revived again (ill. 1-5). The ornamental roof played an important part in this. It originated in around 1550 by a clear separation between roof and facade by means of a gutter board. The place of the chimney was also given more attention.

For a long time building in the countryside proceeded cautiously, in small parts. Consequently, the reconstruction of country houses was not a major chapter in Dutch history of architecture, which had taken cover in the towns.

Restoration in the countryside did not start until 1609, when a truce with Spain was concluded. After this truce the nobility, who had fled to the south, were able to sell their confiscated property. For the greater part this property passed into the hands of townsmen, who preferred country houses to castles. In the first phase of restoration, building was modest and improvised (ill. 6,7). Often in various successive campaigns. For that reason, the facades remained old-fashioned. In the last phase a fashionable ornamental roof was often

applied (ill. 9-11). A project which took a central place in this was the Huis te Capelle, which rose again in 1610 and was completely refurbished in 1617 (ill. 12-16).

The culmination of this new form of country houses with ornamental roofs was the first wing of the castle Honselaarsdijk, built by order of Frederik Hendrik (ill. 17). In that same year the war against Spain was resumed, which tempered the desire to build large country houses again (ill. 18). After the situation had become safer around 1635, the masterpieces from the period of the Truce were reverted to again in new projects (ill. 19-23), although the details were simplified. The great and successful models of the country houses with ornamental roofs lived on in imitations of their main form or of components. They were a welcome change in severe Dutch Classicism.

AUTEURS

Ir. D.B.M. (Taco) Hermans studeerde bouwkunde aan de Technische Universiteit Delft en was na zijn studie aan deze universiteit verbonden als bouwhistoricus. Voerde in de periode 1985-1990 binnen een eigen bureau (Bureau Hermans en Kamphuis) in opdracht van het Bureau Rijksbouwmeester een aantal bouwhistorische documentatieprojecten over diverse kastelen uit, vastgelegd in uitvoering rapportages. Werkte vanaf 1990 als monumentendeskundige bij het Gelders Genootschap te Arnhem. Sinds 2001 is hij als senior adviseur verbonden aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist.

In zijn vrije tijd doet hij nog steeds onderzoek naar kastelen, met name naar de woontorens in Nederland, waarover hij een boek voorbereidt.

Ir.ing. Edwin Orsel studeerde bouwkunde aan de HTS te Groningen en aan de TU te Delft. Na enige jaren werkzaam te zijn geweest bij en voor verschillende bouwhistorische bureaus, met name het FBB en Bureau Kamphuis, is hij sinds 2001 als bouwhistoricus werkzaam bij het Bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden. Daarnaast richt hij zich op kastelenonderzoek en is lid van de gemeentelijke monumentencommissie van Helmond en van de gecombineerde welstands/monumentencommissie van Delft.

Drs. E.C. van Soelen-de Kam studeerde Kunstgeschiedenis met specialisatie architectuur aan de Universiteit Utrecht en Restauratiekunde aan de TU Delft. Zij is lid van de monumentencommissie te Oisterwijk en was eerder lid van de welstandscommissie te Blaricum.

Prof.dr.ir. R. Meischke was van 1953 tot 1959 hoofd van de Gemeentelijke Dienst Monumentenzorg in Amsterdam, van 1959 tot 1972 directeur bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en daarna tot aan zijn pensionering wetenschappelijk medewerker. In 1983 werd hem door de Universiteit Utrecht een eredoctoraat verleend en van 1985 tot 1988 was hij hoogleraar architectuurgeschiedenis aan de Universiteit Leiden.

Dr.ing. H.J. Zantkuijl werkte van 1948 tot 1953 bij monumentenzorg Utrecht en van 1953 tot 1983 bij het Bureau Monumentenzorg Amsterdam, laatstelijk als hoofd. Van 1970 tot 1990 was hij docent bij de T.U. Delft en daarnaast lid van diverse monumentencommissies, zoals die van zijn huidige woonplaats Hoorn.

Per 31 december 2001 werd de 100^e jaargang van het Bulletin afgesloten. Het leek het bestuur van de KNOB en de redactie een goede gedachte de 100 jaargangen van het Bulletin op digitale wijze – een DVD – toegankelijk te maken.

KNOB

DVD MET 100 Jaargangen van het Bulletin, 27.000 bladzijden!

■ afbeeldingen ■ registers ■ indexen ■ nieuwsbrieven

Het zoekmechanisme is simpel. Teksten duidelijk leesbaar. Afbeeldingen komen helder over.

Een uniek document op het terrein van de architectuurgeschiedenis, de monumentenzorg en de archeologie!

Niet-alleen de schat aan gegevens in de jaargangen van het Bulletin is toegankelijk gemaakt, ook met het oog op de restauratie nu van monumenten is het van het grootste belang, dat op een eenvoudige manier toegang kan worden gekregen tot dat, wat in het Bulletin eerder over dat monument werd gepubliceerd.

De DVD '100 jaar KNOB-Bulletin' is van groot nut voor:

■ historische onderzoekers ■ architecten ■ kunst- en bouwhistorici ■ archeologen ■ bibliotheken ■ gemeenten

Voor het realiseren van deze DVD werd contact opgenomen met de Stichting Historic Future te Naarden, gespecialiseerd in het op CD-rom uitbrengen van publicaties op historisch en genealogisch gebied.

De DVD kan bij de KNOB worden besteld door overmaking van 45 euro op 140380 t.n.v. KNOB onder vermelding van 'DVD' met adres van toezending of via telefoonnummer (020) 421 24 97 of fax (020) 421 30 29 en via e-mail: knob@wxs.nl.

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Hier kan uw advertentie staan

